

הגלילה – עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

גיליון מספר 49 | כסלו תשפ"ב | נובמבר 2021

לפנינו גיליון נוסף של 'הגלילה' – עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. הגיליון מציג שימור והתחדשות ולצערנו גם פגיעה באתרים במחוז. אתם הקוראים ונאמני השימור נקראים להמשיך ולהתבונן מסביב, לבחון את העשייה ולהתריע במקרים בהם אתם מזהים פגיעה במבנים ובאתרים.

הפעם ב'הגלילה' – סקירה של אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון, על אתרים במחוז שעניינה שימור והצלה לצד המשך פגיעה באתרים. הגיליון משלב מאמרים המציגים עבר, הווה ומחשבות לעתיד של מספר מבנים ואתרים היסטוריים והפעם, מארח הגיליון את מחוז חיפה עם מאמר המוקדש לשימור ביתו של תאופיק טובי – **זה קורה רק בחיפה**, שחיברו אסנת רבי מילובן, נעמה נאמן מזרחי ויוסי בן-ארצי, המפנה את הזרקור לחשיבות שימור המורשת של כלל תושבי הארץ. זו עוד דוגמה מעניינת לסוגיה בה אנו עוסקים בגיליונות 'הגלילה' – מה משמרים ואת המורשת של מי משמרים?

רבקה אמבון תיעדה את **מצודת ביריה** ומציגה במאמר את סיפורו של המקום שהיה לסמל, וגלי גלעדי השלימה את החלק האדריכלי – עבודתו של האדריכל מטריקין שתכנן את המצודות ששימשו כאתרי אחיזה ליישובים חדשים שנוסדו באותה התקופה. בצלאל רינות מפנה זרקור לחוות החקלאיות שהוקמו בארץ בתקופת המנדט, ומתמקד בסיפורה של חוות א-אשרפייה – כיום **חוות עדן**. מעמק בית שאן נעבור לעמק יזרעאל ולקיבוץ מרחביה, שם פורש זאב הררי את גלגוליו של **הסילו הראשון** שהוקם בקיבוץ מרחביה בשנת 1929, שאמנם לא עבר שימור, אך בזכות שינוי הייעוד באה לו עדנה, ונקווה שבהמשך יושלם גם תהליך השימור.

בתוך: העליה השנייה, עורכת ברכה חבס, תל אביב תש"ז **טבריה וחומותיה** זכו לסקירה היסטורית ועכשווית של שלי-אן פלג. במאמר נוסף שעניינו טבריה חושפים – נירית שלו-כליפא ושי פרקש את סיפור **ציורי הקיר של הצייר אמיל ריץ** בכנסיית סנט פטרוס הקדוש, הסמוכה לטיילת של טבריה. אלי אשכנזי משתף אותנו עם **הסליק שנחשף בבית גורדון** במסגרת מיזם 'ארץ חפץ', ובפתיח סקירה קצרה על האדריכלות של בית גורדון שכתבה רוני פלמוני.

על שרונה בגליל – מאחזזה ל'חומה ומגדל' ומושב עובדים, כתבו ענת אסתרליס ודודן גורן, זו תמצית מתיק תיעוד שהוכן במסגרת הגשת התב"ע למושב שרונה. שאול כוכבי חותם את הגיליון עם שימור ושיר, על **הטרקטור קטרפילר הטוונטי-טו** של קיבוץ הזרע.

לסיום, חזרה למקור הקריאה **'הגלילה'**... והפעם מרשמיו של יוסף ויץ. 'הגלילה'... כפי שכתב ויץ בספר 'העליה השנייה' שערכה ברכה חבס. ויץ התבונן, לדבריו, בוויכוח שהתעורר בין 'היהודאים' לבין 'הגליליים'. היה זה נושא לוויכוחים סוערים שהתנהלו בין החברים שנזדמנו לעבודתם בכרמים במושבות יהודה. 'הרהורי גליל' פקדו גם אותו, פועל במושבה רחובות באותם הימים, וגם הוא חלם על הגליל ונפשו ערגה לנופים – "נכספתי למרחב ואחליט בנפשי לעלות הגלילה. שם אעבוד בשדות-מרחב ושם אמצא מה שחסר כאן, ביהודה".

בתקופת מלחמת העולם הראשונה חזר ויץ לגליל התחתון וניהל את חוות הנטיעות של אגודת נטעים בסג'רה. בעקבות המרד הערבי (1936 – 1939) הוביל ויץ, בתפקידו כמנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל, את מפעל ההתיישבות 'הגלילה – תרצ"ח, בו קרא לצעירים לבוא ולהתיישב בגליל העליון.

רוח צפונית 2021, אורי בן ציוני

העבודה היומיומית ממשיכה ומזמנת אתגרים, מאבקים, הצלחות ולעיתים גם כישלונות. הפעם בחרתי להציג מספר דוגמאות איתן התמודדנו בחודשים האחרונים. כמו במרבית עירנות הציבור, הגברת הפיקוח והמודעות מסייעת למנוע פגיעה באתרים ומבנים היסטוריים.

שימור צריף אום ג'וני

במהלך 2010 ביצעה המועצה לשימור עבודת שיחזור של צריף אום ג'וני, מקום ההתיישבות הראשון של חלוצי דגניה א' לרגל 100 שנים לעלייה לקרקע. השחזור נעשה על פי תמונתו המפורסמת של סוסקין.

ב-2016 נדרש הקיבוץ, על ידי היחידה הארצית לאכיפת דיני התכנון והבנייה, להרוס את הצריף בטענה שנבנה לדבריה שלא על פי ההיתר הנדרש ונעשה בו שימוש חורג. בסופו של דבר הצליחו אנשי דגניה לשכנע את גורמי האכיפה כי מדובר בצריף שהיה במקום, נהרס ונבנה מחדש.

לפני שנה נקראה המועצה לשימור על ידי דגניה א' בחזרה לטפל בצריף של אום ג'וני בעקבות בליית לוחות העץ שנוצרה כתוצאה מהשמש הקופחת ותחזוקה לקויה.

במהלך 2021 שומרו הלוחות החיצוניים, שרבים מהם היה צריך להחליף, העבודה בוצעה על ידי צוותי המועצה לשימור בניהול ארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי במועצה לשימור.

מאבק כנגד אישור הריסה למבנה היסטורי בטבריה

המועצה לשימור הגישה ערר לוועדת הערר במחוז צפון, כנגד אישור הריסת מבנה היסטורי מבזלת משנת 1920 על ידי ועדת השימור של הוועדה המקומית טבריה.

היזם מבקש לחפור מתחת למבנה חניון תת קרקעי וכן להקים מבנה גדול יותר שיעמוד במקומו של המבנה ההיסטורי. המועצה לשימור נאבקה כנגד התנהלות העירייה והוועדה המקומית בהקשר למבנים היסטוריים של טבריה.

עיריית טבריה, בניגוד להוראות התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה, מעולם לא יזמה הכרזה על אתריה ההיסטוריים. יותר מכך- המבנה נכלל בסקר שימור עירוני, שיזמה ומימנה עיריית טבריה בשנת 2012 (בוצע על ידי האדר' אבנר אמירי) אולם מאז לא אישרה העירייה את הסקר.

באמצעות ההתנגדות להריסת המבנה הנ"ל, שהוא מהשרידים המועטים של שכונת מואריס ההיסטורית, נאבקה המועצה לשימור גם כנגד אישורים עתידיים של העירייה להריסת מבנים היסטוריים.

לצערנו, מקרה הזה מדגים, מחדל מקצועי נוסף – בימים אלה נבחנת תוכנית להתחדשות עירונית במרכז העיר (תוכנית 'לב העיר' שהוכנה על ידי צוות משרדי אדריכלים – יובל קדמון אדריכלים, אורצקי אדריכלים וסטולר ליאורה אדריכלות ותכנון ערים), הכולל את אזור המבנה. מדיניות ההריסה המתוארת לעיל לטובת חניונים תת קרקעיים סותרת את עקרונות התוכנית החדשה, ויוצרת בפועל עובדות הרסניות בשטח, על סמך תוכניות נקודתיות ישנות, שנוגדות את הראייה התכנונית החדשה.

התיק נדון בימים אלו בוועדת הערר, אך בלי קשר להחלטתה, תמשיך המועצה לשימור לפעול בכל הכלים העומדים לרשותה – משפטית וציבורית – על מנת שעיריית טבריה תגבש מדיניות והכרזות שימור לצד פיתוח, ולא, כמו במקרה זה, תאשר במחיידי תוכניות נקודתיות ללא תכנון כוללני הנסמך על ידע ומדיניות שימור לצד פיתוח.

כפר הנופש הסורי בחמת גדר ועין ג'ונס

אירוע חמור של הרס אתר מורשת בקרבת עין ג'ונס נמנע על ידי המועצה לשימור: מפקח רשות מקרקעי ישראל פנה למועצה האזורית עמק הירדן בבקשה להרוס "מבנים ישנים ומסוכנים כשירות לציבור". מהנדסת המועצה האזורית פנתה לחוות דעת המועצה לשימור. אנו מצאנו כי מדובר במבני כפר הנופש הסורי, שנבנה בתקופת השלטון הסורי בסמוך לעין ג'ונס (בין שנות החמישים של המאה ה-20 למלחמת ששת הימים, 1967). המתחם הוא בעל איכות אדריכלית גבוהה: שורות של מבנים מרשימים שביניהם זרמו מי המעינות החמים כך שלכל מבנה היה חדר מרחצאות פרטי. כל זאת כשהמתחם משקיף (והיה נגיש) לנהר הירמוך.

משכבר היינו נחושים למנוע את ההרס, התברר כי תוכנית שאושרה בשנת 2011, הכירה בחשיבות ובאיכויות המתחם וסימנה אותו כמתחם לשימור.

המועצה לשימור הבהירה שמדובר במבנה ראוי לשימור ושעבודות ההסדרה בו צריכות להתבצע בליווי ואף בתכנון ההנדסי של המועצה לשימור למניעת פגיעה בערכי המבנה.

רשות מקרקעי ישראל והמועצה האזורית עמק הירדן מתכוונות להסדיר את מבנה המרחצאות עין ריח (עין ג'ונס) שבדרום מתחם חמת גדר. מדובר במבנה מרחצאות מתקופת השלטון הסורי, ככל הנראה, שמושך כיום מטיילים רבים. יש לחזק מרכיבים שונים בו ולהסיר מפגעים שעלולים לסכן את המבקרים הבאים להתרחץ בו.

כך נאלצה רשות מקרקעי ישראל לזנוח את רעיון ההרס ואתר מורשת ייחודי בישראל ניצל.

מגדל השמירה במגדל

בהמשך לפניית המועצה המקומית מגדל, התגייסה המועצה לשימור לשמר את מגדל השמירה שבצפון המושבה. המגדל נבנה בשנת 1936 בעת המרד הערבי וצפה על מורדות היישוב לכיוון דרום מזרח ולפאתי טבריה. קומת המגדל הראשונה נועדה למנוחת השומרים וקומתו השנייה לתצפית ולירי. בראש המגדל ניצב זרקור שניתן היה לכוונו 360 מעלות ועם עצמת אור למרחק של 1.5 ק"מ.

ארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי במועצה לשימור, פירט את פעולתם העיקרית של צוותי המועצה לשימור, שעבדו על שימור המגדל: שטיפה-מים בלחץ גבוה לניקוי חזיתות המגדל,

שיוף וטיפול בחלקי המתכת, החלפת דלת הכניסה על פי הדלת המקורית, טיפול בפתחים, טיפול בזרקור כולל הטמנת גוף תאורה חדש וצביעת המגדל כולו בצבע סילוקסני בגוון בטון.

קיסריה 18 – זה קורה רק בחיפה אסנת רבי מילובן; נעמה נאמן-מזרחי; יוסי בן-ארצי

תאופיק טובי (توفيق طويبي) [11 במאי 1922 – 12 במארס 2011] היה מנהיגם של ערביי ישראל במהלך 50 שנות כהונתו כחבר כנסת וכמנהיגה הבלתי מעורער של המפלגה הקומוניסטית על גלגוליה השונים. הוא כיהן כחבר כנסת במשך 41 שנים רצופות, ולחם על זכויות ערביי ישראל ועל מקומם בחברה הישראלית המתהווה, בהכירו במדינת ישראל ובזכות קיומה.

טובי נולד בחיפה, בנם של אליאס ואליס לבית ח'ורי, ונמנה על הקהילה היוונית-אורתודוקסית הגדולה בעיר. הוא למד בבית הספר היסודי שלה, ולאחר מכן בבית הספר 'גובאט' של המיסיון הבריטי בירושלים.

עם שובו לחיפה הצטרף לפ.ק.פ., המפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל [Palestine Communist Party] וב-1943 נמנה על מייסדי ה'ליגה לשחרור לאומי' שפרשה ממנה. ה'ליגה' הושפעה ממדיניות ברה"מ ותמכה בתוכנית החלוקה של האו"ם. ב-1948 התאחדה ה'ליגה עם חברי הפ.ק.פ. היהודים שנותרו בה, והוקמה מק"י – מפלגה קומוניסטית ישראלית, בה כיהן טובי בכל התפקידים האפשריים, בהם הוועד המרכזי, הלשכה והמזכירות, ושימש בין השאר כעורך של בטאון המפלגה בערבית, אל-איתחאד. טובי טווה את הקשרים שבין המפלגה ובין ארגונים עולמיים שהיו בחסותה של ברה"מ. כגון מועצת השלום העולמית.

טובי נמנה על הדור הראשון של המנהיגות הערבית הישראלית, אשר נשאה בעול שיקומה של החברה הערבית לאחר החורבן הגדול [הנכבה] שעברה במלחמת העצמאות. פעילותו לשמירת זכויותיה והשמעת קולה של המצוקה הערבית בתקופת הממשל הצבאי נעשתה תוך לחצים וביקורת מכיוונים שונים. זכורה במיוחד ההתקפה האישית עליו לאחר שמחה כנגד פעילות צה"ל בכפרי הגליל, אשר הביאה לכתיבת הטור השבועי של נתן אלתרמן "הנדיפה בתופיק טובי", בה יצא להגנתו ובעיקר באשר לזכותו לייצג נאמנה בכנסת את הציבור הערבי. לא אחת נתקל טובי בהתקפות אישיות בעת ההיא, עליהן הצליח להתגבר בזכות אישיותו ובזכות המדיניות שאימץ: בהיותו קומוניסט ושומר שלום ואחוות עמים, קרא להשלמה עם הקמתה של מדינת ישראל ולחתימה להיותה מדינה בה ישורר שוויון לצד השגת שלום וסיום הסכסוך עם מדינות ערב. הוא לא היסס להגן על העמידה הישראלית אל מול צבאות ערב, בהם ראה שלוחה של כוחות אימפריאליסטיים זרים, ביקר את מצרים וירדן על השתלטותן על השטחים שנועדו למדינה הערבית, אך לאחר מלחמת ששת הימים הוביל התנגדות לסיפוח שטחים ולשליטה על הפלסטינים מצד ישראל. לצד כל אלה, פעל לקימומה של מערכת החינוך הערבית, לשליחתם של צעירים ערבים ללימודי רפואה והנדסה בברה"מ או ב'גוש המזרחי', מתוך הבנה שיש לייצר מחדש אליטה חברתית וכלכלית שתשתלב במדינת ישראל.

דרכו הפוליטית ידעה פילוגים ומחלוקות אידיאולוגיות לא מעט. ב-1965 התפלגה מק"י על רקע הוויכוח ששרר בה לגבי יחסה אל הציונות, ויחד עם חבריו להשקפה קומוניסטית לצד זהות יהודית-ערבית משותפת, הקים את רק"ח: רשימה קומוניסטית חדשה. עם הקמתה של

חד"ש, חזית דמוקרטית חדשה, ייצג גם אותה בכנסת. ב 1989 התמנה למזכ"ל המפלגה, תפקיד אותו מילא עד 1993.

תאופיק טובי משמש במידה רבה מופת למנהיגות אמיצה בשנות שפל של החברה הערבית. היו שקראו לדור שבא אחריו "הדור הזקוף", שייצג ביתר תקיפות מתוך עמדות משוחררות מעול הממשל הצבאי את ענייניהם של ערביי ישראל. תפיסה כזו הקטינה את עוצמת פעילותם של טובי וחבריו בתנאים קשים בהרבה מאלו אותם חווה הדור השני למנהיגות זו. הוא וחבריו נאלצו לפעול להגנה על זכויות התושבים הערבים תחת ביקורת מתמדת מכל גווי הקשת הפוליטית הציונית, תחת ממשל צבאי, צנזורה קפדנית [ממנה חמק למשל כאשר חשף בפני הציבור את הטבח בכפר-קאסם ב 1956], וללא תמיכה כספית משמעותית. דור זה הוא שהכשיר את הדרך להשתלבות גוברת של ערביי ישראל במערכת הפוליטית, ולמתן לגיטימציה לפעילותם למען שוויון זכויות ולהגנה על המיעוטים.

לאחר פרישתו מהחיים הציבוריים המשיך טובי להיות עמוד תווך בחברה הערבית בישראל, אדם מקובל ומוערך על ידי קשת רחבה של קבוצות חברתיות, ודירתו הצנועה ברחוב קיסריה 18, הפכה למוקד עלייה לרגל להיוועצויות פוליטיות ולמתן סעד ועזרה לרבים מבני הקהילה בחיפה ובארץ.

הנצחה ושימור

מאז פטירתו של טובי פעלו משפחתו וחבריו להנצחת מורשתו באופנים שונים. ראשית לכל הוציאו לאור ספר דו-לשוני המספר את קורות חייו ופועלו, ובו מספר מאמרי הוקרה והערכה של אישים שונים. בנוסף, כולל הספר מבחר מנאומיו ומכתביו של טובי. התבוננות ראשונית במגוון הפרקים הללו משקפת את רוחב היריעה של הנושאים בהם עסק ואליהם כיוון את השפעתו הציבורית: יום האדמה, חוק הגולן, שימור מבנים בחיפה, מאבקם הצודק של עובדי אל-על, זיהום מי החופים והאוויר בחיפה, זכויות האשה ועוד.

המהלך השני היה הגשת בקשה לקריאת שמו של רחוב בחיפה על שמו של תאופיק טובי, אשר הענות לה נמצא, בסופו של דבר, בשינוי מחצית מרחוב קיסריה בו התגורר והסבתו על שם תאופיק טובי.

השלב השלישי היה הניסיון להפוך את הדירה והבית ברחוב למרכז מורשת חד"ש והמפלגה הקומוניסטית לדורותיה, בחסות המפלגה. במהלך זה חלה התפתחות מפתיעה, כאשר חברת מילובן התעניינה בהקמת מטה לפעילותה בחיפה, ונשבתה בקסמה של הדירה ובקסם אישיותו של טובי.

המבנה וערכי השימור

בית המגורים נבנה בשנת 1941 עבור משפחת אביאד. משפחת טובי עברה להתגורר בבית בשנת 1948.

המבנה תוכנן על ידי האדריכל יוסף ברסקי שנודע כמתכנן הגימנסיה 'הרצליה' בתל אביב, והמהנדס אהרון ינוביץ שהיו חתומים על יצירות משותפות רבות יחד.

ב-1910 עבר ברסקי לחיפה וב-1912 היה שותף לאדריכל אלכסנדר ברוואלד בתכנון מבנה הטכניקום בהדר (כיום הטכניון הישן ומוזיאון המדעטק), אף הוא בסגנון האקלקטי. מבנים נוספים בסגנון זה, שתוכנו על ידו בשנותיו המוקדמות בחיפה, היו בית סמסונב בבת-גלים ובית עבד אל רחמן אל חאג' שהיה ראש העיר חיפה בשנות העשרים של המאה העשרים, בשכונת הבורג'.

בשנות השלושים והארבעים תכנן ברסקי בחיפה מבני מגורים שונים ואז עבר לתכנן בסגנון הבינלאומי. עם זאת, הסגנון של הבתים שתכנן שאב השראה גם מהארכיטקטורה הערבית המקומית.

עיון בעבודותיו שתועדו במרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון, נמצא מבנים בהם משמשים בערבוביה עדינה אלמנטים מהסגנון הבינלאומי – המרפסות הצידיים והאורכיות, הקרניזים וחדרי מדרגות בעלי חלון "מדחום", זאת לצד אלמנטים מהארכיטקטורה הערבית: חיפוי אבן מסותתת ומבנה פנימי המתוכנן כבית ליוואן – חלל מרכזי מוקף חדרים.

הבית ברחוב קיסריה 18 עוצב חיצונית בסגנון בינלאומי מאופק – חדר מדרגות מובחן בחזית, מרפסות צידיים בחזית הפונה לרחוב וקרניז מעל אחת המרפסות. עם זאת, גם כאן נמצא אלמנטים בולטים מהאדריכלות הערבית.

בשיפוץ הבית השכילו הבעלים החדשים לשמור על רוח הקיים תוך שהם שומרים הן על חללים מקוריים, הן על חלק מהריהוט המקורי של משפחת טובי והן על הריצוף המקורי. המחיצות עם הזכוכית בחלל המרכזי הוסרו ונעשה בהן שימוש חוזר כדלתות לחדרים המקיפים. חלונות העץ והתריסים שומרו (בגוון אחר מהמקור).

מילובן ושימור בית משפחת טובי – עדות המשמרים

"מילובן אמ. סי. פי בע"מ", בסך הכל רצתה להעתיק את משרדי החברה לחיפה... כשנכנסנו לדירה הוקסמנו מהחלל ומהסיפור ההיסטורי. מיד הבנו שמן הראוי לשמר את המבנה ולהמשיך את המורשת של "בית פתוח" כפי שהיה בימי חייהם של אולגה ותאופיק טובי כשהבית שימש מקום מפגש לאנשי רוח ומדינאים יהודים וערבים מהארץ והעולם. בהתאם לרוח זו עברה הדירה שיפוץ נרחב בתכנונו של האדריכל תמיר חטיבה. התכנון והשיפוץ נעשו בכוונה לשמר את אופי הדירה. החלוקה הפנימית ומרבית הריצוף המקורי נשמרו. נגרות הפנים ותריסי העץ חודשו והמשפחה מסרה פריטי ריהוט ויצירות אומנות המקשטים כיום את חלל המשרד."

תהליך השימור תועד באלבום תמונות שמציג את הדירה "לפני" ו"אחרי" ובשיתוף המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הוצב שלט היסטורי בחזית הבית. כמו כן הפקנו סרט תיעודי קצר (15 דק') אשר מתאר את פועלו של תאופיק טובי ומוקדן למבקרים במקום. למרות שהדירה משמשת כמשרדי חברה פרטית, "בית טובי" שאף לקיים בו אירועי תרבות, אקטואליה ושיח אינטימיים כגון מפגש עם אמנים, אנשי ציבור ואקדמיה על מנת לאפשר למקום להמשיך ולשמש בית פתוח ברוח פועלו של טובי. לצורך כך לראשונה לקחנו חלק בתוכנית הסיוורים של פסטיבל "הליכות ג'יין חיפה" ונתנו הזדמנות למבקרים להתבונן בבית בשיחה ובמפגש אישי. בנוסף, בימים אלו מוצגת במוזיאון חיפה לאומנות בתערוכה "דרך חיפה" עבודה של האמן עבד עאבדי מאוסף האמנות של בית טובי.

ביקור ב"בית תאופיק טובי" ניתן לקיים בתאום מראש .

אסנת רבי מילובן

אדר' נעמה נאמן-מזרחי, מנהלת מחוז חיפה המועצה לשימור אתרים

פרופ' יוסי בן-ארצי, החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה

ביריה לדורותיה, רבקה אמבון

ביריה, על שלל הגרסאות של שמה, מוכרת כבר מימי בית שני ויעידו על כך שמות תנאים ואמוראים הנקשרים ליישוב וגם מחלוקות הלכתיות בהן היא נזכרת. פריסות שלום אנו מקבלים גם ברשימות משלמי מיסים מראשית הכיבוש העות'מאני. יתכן שמדובר ברציפות של יישוב יהודי קטן במקום, שהתקיים בסמיכות לצפת, שהייתה עיר חשובה בתקופה הממלוכית. פריחתה של צפת היהודית תחת השלטון העות'מאני מלווה גם בשגשוג של מרחב כפרי יהודי סביבה. אבל היה זה מפעלו האדיר של רבי יוסף קארו, "השולחן ערוך", שהשיב את ביריה אל הזיכרון ההיסטורי, בה חתם את החלק 'אורח חיים'.

איננו יודעים מתי בדיוק חדלה ביריה להיות יישוב יהודי ומה היו הנסיבות. יש הטוענים שבסביבות 1600. היא נוכחת בספרי נוסעים יהודים בגלל ציוני קברים בה. גם התחלת המיפוי המודרני של ארץ ישראל מספקת לנו הוכחות שהיישוב ביריה המשך להתקיים כנראה ברציפות, גם אם זהות יושביו השתנתה.

הברון רוטשילד הביא את בשורת הנוכחות היהודית המתחדשת בביריה. בין השנים 1893-1888 החל מבצע רכישת אדמות באזור וביניהן גם חלק מאדמות הכפר הערבי ביריא. ניסיונות לרכישת אדמות נוספות של הכפר היו לאורך כל השנים, ולמעשה עד הקמת המדינה, ואל אלה נלוו גם מאבקים משפטיים לגבי תקפות הרכישה.

מטרת קניית האדמות הייתה 'לשכלל' את מצב איכרי ראש פינה, ושל מבקשי התיישבות חקלאית בכלל. משפחות שונות קיבלו לידן קרקעות אבל נראה שהאדמות הקשות של ביריה לא נתנו מענה לשיפור מצבם של האיכרים והן ניטשו בזו אחר זו.

זה היה גם גורלה של קבוצת באר-יה. בנובמבר 1919 התארגנה קבוצת פועלים להתיישבות בביריה. מדובר בהתארגנות ליישוב בעל אופי שיתופי, ברוח הקבוצות השונות שפעלו אז בגליל. עד שבתיהם ייבנו, הם שכרו 'חצר' בצפת. הם מנו כ-30 איש ואישה, חלקם אנשי מחניים לשעבר.

התוכנית המשקית של היישוב הייתה של מגוון ענפי חקלאות וייעור. רפת ולול מיקמו בחצר בצפת וזה איפשר להם להיות ספקי החלב והעופות לבית החולים של הדסה בעיר וכן לבית היתומות. אולם, באשר לענפים האחרים התעוררו קשיים מרובים במימוש התוכניות, בחלקם משום שיק"א לא העמידה לרשות המתיישבים את האדמות לפלחה והמשיכה להחכיר אותן לערבים. כמו כן לא הועברו כל התקציבים שהובטחו ופגעי טבע פגעו בענפים שונים כבר בראשית הדרך.

ניסיון ההתיישבות הזה לא צלח. לדאבונם הם לא הגיעו לכלל בנייה של בתים על אדמותיהם בביריה, ובמהלך 1922 התפרקה הקבוצה. כיוון שלימים יכרך שמה של ביריה עם תל חי, קשה שלא לקשר בין שתי הקבוצות, שפעלו בסמיכות זמנים ובמרחק לא רב זו מזו, כבר בנקודת הזמן המוקדמת הזאת. שתייהן התקשו לשרוד ולא רק בעיות ביטחון היו בעוכריהן. התברר שבאריה חרבה וגם בתל-חי התל השתלט על החיים.

לאחר התפרקות קבוצת הפועלים באריה ניטשו האדמות. פיק"א החליפה חלק מן האדמות תמורת אדמות במחניים וכ-4,000 דונם נשאר בבעלותה אך לא בחזקתה. ערביי ביריה החזיקו בהן.

בשנים אלה התגבש הסכם בין פיק"א לבין שני יהודים מצפת. לפיו זכות הבעלות תימכר להם תמורת לירה לדונם. ב-1942 העבירו השותפים מצפת לקק"ל את זכות הקנייה מפיק"א וכן את חזקתם על האדמות. קק"ל התכוונה להקים שם ישוב בסגנון 'עיר גנים' כדי לעבות את חגורת היישובים היהודים מסביב צפת.

ככל שהתגברו ניסיונות רכישת קרקעות על ידי יהודים התחזקה ההתנגדות הערבית. המאבק על הקרקעות נשא אופי פוליטי שהלך והחריף, ואדמות ביריה היו לנשוא דיונים מתמשכים בבתי המשפט. מה שנודע כ'משפט ביריה' הסתיים בינואר 1945 בהכרעה לטובת היהודים.

בה בעת, התגבשה אצל הגופים המיישבים תוכנית להקמת מאחזים בשטחים שהם בבעלות יהודית. לאיושם נועדו חברי פלמ"ח, אשר עמדו על סף שחרורם, ולהם תפקיד כפול: יחידה צבאית לוחמת, שתעמוד על המשמר ומניחי תשתית ליישובים חקלאיים עתידיים. תוכנית המאחזים בגליל כללה חמש נקודות: ג'יב יוסף, עין זיתים, ביריה חוקוק ורמות נפתלי. שלוש האחרונות נבנו כמצודות בעלות תוכנית אחידה, שכבר מומשה בנגב. התוכנית של האדריכל יעקב מטרקין כללה: חצר מרובעת, תחומה בחומת אבן, חדרי מגורים וחדרי שירות צמודי חומה. באחת מפינות החצר נבנה מגדל.

אתרי ההיאחזויות נבחרו משיקולים ביטחוניים, פוליטיים וכמובן זמינות הקרקע. במקרה של ביריה דובר על חיזוק מעטפת היישובים סביב צפת במיקום אסטרטגי, התרסה נגד חוקי הקרקעות ומימוש הבעלות על האדמות.

מצודת ביריה הוקצתה להפועל המזרחי וב-8 בינואר 1945 המחלקה הדתית של הפלמ"ח קיבלה עליה את הקמת ההיאחזות. ראשונים הגיעו שמונה חברים שנרתמו לעבודת ההקמה של המצודה, בניהול ובאחריות של סולל בונה. ביום עבדו בבניית המצודה ובלילה הועסקו בתורניות שמירה על האתר. במאי 1945 הסתיימה הבניה ואל החבורה הצטרפו נוספים וכך מחלקת פלמ"ח – בני עקיבא, התמקמה בנקודה. הם עסקו בעיקר בסיקול ובייעור ובמקביל בכל פעילות ביטחונית שנדרשה.

ההאחזות בביריה הייתה לסמל לאומי בעקבות מה שנודע כ'אירוע ביריה'.

ב-28.2.1946, בעקבות תקרית ירי באזור, פשטו הבריטים על כל יישובי הסביבה ובהם גם על ביריה. מאות אנשי צבא הקיפו עם שחר את הנקודה המבודדת וערכו שם חיפושים מדוקדקים. לאחר שעות של חיפושים נתגלה הנשק שהוחבא בסליק שמחוץ למצודה וכל 24 הגברים שנתפסו במקום נאסרו ונשלחו לכלא עכו. עוד באותו יום נשלחו על ידי ההגנה

נוטרים יהודיים מצפת כדי לשמור על המצודה המרוקנת מאנשיה ועל הרכוש שנותר בה. ב-5.3.1946 השלימו הבריטים את השתלטותם על המתחם וחיילים עברו להתגורר בה. המהלך של הבריטים התפרש בציבור כתקדים מסוכן לעקירת התיישבות יהודית ועורר רעש גדול.

היה זה בעיצומה של תקופת תנועת המרי ומקרה ראשון של עקירת נקודה עברית בכוח הצבא, על פי חוקי החירום. הנהגת היישוב הועמדה לפני מבחן קשה: קבלת הדין משמעה היה יצירת תקדים של השלמה עם חיסול נקודות התיישבות עבריות. לכן, משכשלו המאמצים להגיע להבנה עם השלטונות, הוטלה על ההגנה המשימה לארגן את השיבה לבירה.

המבצע נקבע לי"א באדר ב', יום העלייה המסורתית של תנועות הנוער לקברות חללי תל חי. לעלייה לתל חי כונסו הפעם כ-2,300 איש מבין חברי תנועות הנוער, תלמידים וחניכי גדנ"ע, ואליהם הצטרפו אנשים רבים מתושבי הגליל והעמקים. בחצות הלילה, אור לי"א באדר, יצאו העולים לבירה בארבעה ראשים, מצוידים בכלי עבודה, בחומרי בניין ובשתילים. כדי לעקוף את משמרות הצבא על הכבישים עשו דרכם, בגשם שוטף, בוואדיות ובשבילי הרים. עם שחר הגיעו למקום, הקימו אוהלים, מתחו גדרות והחלו בנטיעת עצים סמוך לבירה. בירה ב' הוקמה.

הבריטים גילו איפוק מול האלפים, אולם, לקראת הצהריים, כשבמקום נשאר כ-150 אנשים, הובאה למקום תגבורת צבא ומשטרה במשוריינים וטנקים, ואלה עלו על הנקודה החדשה, הרסו את הגדר, הפילו את האוהלים והשחיתו את הנטיעות. כל מי שגילה התנגדות נעצר.

השמועה על הפינוי המחודש התפשטה בארץ ועוררה זעם רב, במיוחד ביישובי הצפון. עוד באותו לילה שבו ועלו לבירה כ-1000 איש. הם קוממו את המאהל והכריזו על בירה ג'. אנשי הגליל, ובעיקר אנשי צפת, התגייסו על מנת לספק את צורכיהם של השוהים על ההר. רבני צפת אף התירו חילול שבת. מול העיקשות הזאת החליטו הבריטים להניח לבירה היהודית להמשיך ולהתקיים. גם שמועות בדבר תוכניות של ערבים לתקוף את היישוב היהודי הקטן לא שינו את החלטתם. ב-17.3.46 הגיעו להסכמה שעשרים איש יורשו להחזיק במקום. גרעין ה' של בני עקיבא נבחר למשימה. תחילה הם גרו בצריפים מחוץ למצודה. רק ביוני 1946 הוחזרה המצודה לידי המתיישבים.

24 חברי בירה העצורים הועמדו למשפט. שניים מהם, שהיו אורחים במקום שוחררו, והאחרים נשפטו לשנה עד ארבע שנות מאסר. ביולי 1947 הוענקה להם חנינה לרגל יום הולדתו של המלך ג'ורג' השישי.

מה שהחל במרץ 1946 כמאחז פלמ"ח – בני עקיבא, המאוּיש על ידי גרעין ה' של התנועה, התפתח לניסיונות להקים במקום קיבוץ המשתייך לקיבוץ הדתי. חברי הגרעין שישבו בבירה עסקו בעיקר בהכשרת קרקע ובייעור. תנאי החיים במקום לא היו פשוטים, בעיקר בחורף. מים היו צריכים להביא ממעינות בסביבה. להנהגת התנועה היו ספקות רבים לגבי ההיתכנות הכלכלית של ההתיישבות בבירה. לאחר דיונים נפל הפור ובפברואר 1947, לאחר פחות משנה של חיים בבירה, עזב גרעין ה' את היישוב שבהרי הגליל לטובת גוש עציון שבהרי יהודה. שם ייסדו את קיבוץ עין צורים.

אל הדגל נקרא גרעין ו' של בני עקיבא. חבריו הגיעו בהדרגה ואכלסו את בירה. כקודמיהם, עיקר עיסוקם בסיקול וייעור ועבודות מזדמנות ביישובי הסביבה.

ההסלמה במצב הביטחוני באזור, יציאת הבריטים וקרבות מלחמת העצמאות, לא פגעו ישירות בבירה. הם היו מוקפים ביישובים ערביים ותפקידם היה להחזיק בנקודה היהודית. פה ושם השתתפו חלק מהם בפעולות צבאיות כמו למשל, הפשיטה על סעסע.

הסיום המוצלח של הקרבות באזור בסתיו 1948 ('מבצע חירם'), הקל על תחושת המצור ופתח אפשרויות כלכליות נוספות. ענפי משק התגוונו מעט: סיקול וייעור נותרו העיסוק המרכזי אבל נוספו גם עוד ענפי חקלאות. גם עבודות חוץ היו ענף חשוב. לפרק זמן של כמה חודשים הועסקו חלקם בביצורי תעלות ועמדות לאורך הגבול עם לבנון.

תנאי החיים בנקודה המבודדת המשיכו להיות תובעניים. אספקת מים מרובת תקלות, תנאי מגורים סגפניים, חורף קר במיוחד וריחוק. ניסו לתת מענה לצורכי הרוח בשיעורים תורניים והרצאות. עם הזמן גם הקימו ספריה וחדר קריאה במגדל שבמצודה.

עם זאת, הבעיות הנושנות, שליוו את כל ניסיונות ההתיישבות בבירה ועיבוד אדמותיה, נותרו על כנן. האדמות שעמדו לרשות היישוב לא התאימו לחקלאות והמוסדות סירבו להקצות להם שטחים בעמק החולה או במישור ג'יש. היתה לכך השפעה רעה על המצב החברתי והחבורה הלכה והתפוררה עוד לפני שהגיעה ההחלטה על פירוק הקיבוץ. גם הגורם המיישב, הקיבוץ הדתי, לחץ לוותר. התנועה סבלה ממחסור באנשים והעדיפה את קיבוציה בגושי התיישבות.

וכך, אפילו קברו של חבר הקבוצה, יהודה אלטמן, שנפל בקרבות בנגב ולבקשתו נקבר בבירה, לא היווה חיבור מספיק חזק לאדמה. בספטמבר 1949 פורק קיבוץ בירה, קברו של אלטמן הועתק למקום אחר ורוב החברים הצטרפו לעין צורים.

גורלה של מצודת בירה הנטושה נע בשנות החמישים בשני צירים:

1. המצודה הושכרה חליפות לצבא, שערך בה אימוני לב"ב (לחימה בשטח בנוי), מה שהותיר הרס רב.

2. מחשבות על פרויקטים מלונאיים ביערות בירה נמשכו עד שנת 2000. החל במחשבה של תנועת הפועל המזרחי לבנות במקום בית הבראה ועד תוכניות משדר מילוסלבסקי מצפת לפרויקט תיירותי – חאן בירה. אף תוכנית לא יצאה לפועל.

כבר סמוך לאירועי בירה נוסף 'יום בירה' ללוח האירועים השנתי של תנועות הנוער, במקביל ליום תל חי. בני עקיבא אף קבעו שביום זה יערכו טקסים בסניפים לשימור מורשת בירה.

בסוף שנות השישים החלה התארגנות של כמה מחברי בירה לשעבר להקמת עמותה שמטרתה שיקום מצודת בירה. למשימה גויסו גם אישי ציבור רבים וב-1971 נחנך האתר המשוקם.

במקביל המשיכה העמותה לפעול על מנת להקים באתר מוזיאון, שנחנך ב-2002 ומאז הוא משמש אבן שואבת למטיילים באזור, לשוחרי מורשת ההתיישבות והגבורה בארץ ומדי י"א באדר – מוקד לעלייה לרגל של חברי תנועת בני עקיבא. האירוע השנתי הזה משמר את הקשר, רב הרבדים, בין בירה לבין אתר תל חי.

ד"ר רבקה אמבון, חוקרת צפת והגליל, אוצרת מוזיאונים היסטוריים

מצודת בירה – האדריכל מטריקין ותכנון המצודות, גלי גלעדי

האדריכל יעקב מטריקין (15 בספטמבר 1902 – 1 באוגוסט 1981) נולד ברוסיה ולמד אדריכלות באוניברסיטת אולדנברג שבגרמניה. ב-1924 עלה ארצה והשתקע בירושלים.

מטריקין, שנמנה על בני הדור השני של מתכנני היישובים הכפריים בארץ, כיהן בתפקיד ראש המחלקה הטכנית של מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית בין השנים 1928 ועד 1951. בתפקיד זה עסק בתכנון ואף הנחה ופיקח על תכנון כל היישובים הכפריים שעלו על הקרקע בתקופה זו. במיוחד בולטת תרומתו לתכנון יישובי הנגב, קיבוצים ומושבים, שקמו בעשור שקדם להקמת המדינה ובעשור הראשון לקיומה ותוכננו על ידי אנשי מחלקתו בפיקוחו הישיר. בעבודותיו של מטריקין בנגב הוקדשה מחשבה רבה למאפיינים הגיאוגרפיים המיוחדים לאזור ולתנאי האקלים הקשים.

לאחר שעזב את הסוכנות פתח משרד אדריכלים בירושלים. בין הפרויקטים הבולטים אותם תכנן היו חדרי אוכל ובתי הארחה בקיבוצים שונים, מחלבות תנובה בחיפה, תל-אביב, ירושלים ורחובות, בתי ספר ועוד.

ה'מצודות' בגליל הוקמו במהלך 1945 עבור היאחזויות הפלמ"ח בבירה חוקוק ורמות נפתלי. מצודות אלו נבנו על פי תוכניתו של האדריכל יעקב מטריקין לשלושת המצפים ('הטירות') בנגב: בית אשל, רביבים וגבולות, שעלו על הקרקע ביולי – אוגוסט 1943^[1].

המצודות הן דוגמה ייחודית לאדריכלות שצמחה מתוך תנאים של מחסור בחומרי בנייה ואמצעי תובלהומשלבת שימוש בחומרים מקומיים, פתרונות הנדסיים המותאמים לתנאים אלו ופתרונות אקלימיים.

המצפה בגבולות על קירותיו וקמרוניו נבנה כולו על טהרת האדמה והתבן. ב'טירות' ברביבים ובית אשל נעשה שימוש באבן קרטון מקומית בתוספת טיט וסיד, ואילו המצודות הצפוניות נבנו מאבן לקט מקומית. גגות המבנים הם גגות קשתיים מלבני חרס (לבני נעמן), למעט גגות המגדלים הפינתיים שנבנו מבטון. טכנולוגיית בנייה זו הייתה נפוצה בקיבוצים בתקופת מלחמת העולם השנייה, בה שרר בארץ מחסור בברזל.

משיקולים ביטחוניים תוכננו המצודות בסגנון סגור וקומפקטי סביב חצר מוקפת חומה. ניכרת בהן ההשפעה של מודל החצרות של הקבוצות הראשונות, של הבנייה הפונקציונאלית שהייתה נהוגה בקיבוצים באותם שנים, ואולי גם של מצודות הטיגארט הבריטיות שנבנו בתחילת שנות הארבעים.

על המדרון שמדרום למצודת ביריה נבנתה בריכת מים שתכולתה כ-300 מ"ק מים. המים מתנקזים מגגות המבנים במרזבים ומוזרמים לבריכה בתעלות, משם הועלו בשאיבה למיכל מים שמוקם על גג המגדל.

מצודת בירה משתלבת בנוף הודות לצללית הבינוי הנמוכה, לחלוקה לנפחים, ולהתאמת המבנים השונים לגבהי הקרקע.

אדר' גלי גלעדי, אדריכלית שימור

חוות עדן – מו"פ חקלאי, חווה חינוכית חקלאית, חווה חקלאית מנדטורית עבר, הווה, ועתיד, בצלאל רינות

מצב נוכחי

‘חוות עדן’ צמודה לכביש 90, מערבה לו, ומיקומה מדרום מזרח לקבוץ שלוחות, ומערבה מתל רחוב הנמצא ממזרח לכביש 90.

‘חוות עדן’ עוסקת בהכוונה והדרכה מקצועית לחקלאי העמק, תכנון חקלאי והכוונה כלכלית ומקצועית. מחקר ופיתוח הכולל בחינת גידולים חדשים ושיפורים בגידולים קיימים. המחקר והפיתוח נערכים על פי בקשות מהשטח, הן מהחקלאים והן לפי דרישות המשק הארצי ומדיניות משרד החקלאות. החווה מובילה את המחקר החקלאי בעמק ומהווה מקור השראה לחקלאי האזור.

לצד המחקר והפיתוח מתקיימת מזה כתשע שנים חווה חינוכית חקלאית היא ‘חווה בעדן’. בחווה נפגשים ילדי מערכת החינוך מגיל הגן ועד לסיום בית הספר היסודי. מטרת המקום קירוב התלמידים לאדמת העמק, לחקלאות ולמחקר חקלאי, כדי להעמיק את הקשר בין הדור הצעיר לאדמת העמק ונפיו, ולהצמיח דור המשך לחקלאי המקום.

החוות החקלאיות בעמק לפני ההתיישבות העברית

ההתיישבות בעמק המעיינות החלה עם ראשיתה של ההתיישבות ‘חומה ומגדל’- בניר דויד היא תל עמל, בחנוכה 1936. לפני כן הייתה נוכחות יהודית מסוימת בבית שאן, ומספר קבוצות עבודה מחברי ניר דוד וטירת צבי הקדימו את ההתיישבות עצמה בכמה חודשים בכך שחרשו חלק מהשדות בשטחים שנרכשו.

לפני היות ההתיישבות העברית, היו בעמק מספר גורמים שיחד יצרו את מפת האזור – העיירה ביסאן (בית שאן) ומספר כפרים לא גדולים (מדרום לבית שאן – א-שרפיה, פרוונה, וסמריה. מצפון – חמידייה, ג’אבול, וכאוכב). בנוסף היו לא מעט בדווים מפוזרים בשטח, החוות החקלאיות וחוות הניסוי.

החוות החקלאיות ברובן היו תולדה של חוסר הצלחה החקלאית של פלאחים באזור. היו כמה ניסיונות, גם של השלטון העותומאני וגם של השלטון הבריטי לחלק אדמות לפלאחים, כדי לתת להם עצמאות כלכלית. רבים מהפלאחים כשלו במשימה ומכרו את אדמותיהם. אלה נקנו על ידי ערבים עשירים מיהודה ושומרון וגם מעבר הירדן. את החוות ניתן לאתר במפות המנדטוריות כאשר הן קרויות בשם הבעלים או בשם המקום, תחת ההגדרה Farm –

בנוסף לחוות הערביות היו חוות טמפלריות. הידועות לנו הם חוות קופ, מצפון לטירת צבי, היום עין פדות. חוות ווילנד, הידועה גם בכינוי ‘הבית האדום’, ממזרח לשדה אליהו (ברכות הדגים הישנות של שדה אליהו), וחוות קיבלר, מדרום לעין חישה (כיום אזור החממות של מפעל ההדברה הביולוגית).

שתי חוות ממשלתיות נוספות, חוות אשרפייה על אדמות אשרפייה – היא חוות עדן, וחווה חקלאית נוספת בביסאן (בבית שאן), המשמשת היום כחווה חקלאית – מרכז העשרה ללימודי חקלאות, העשרה ומורשת ישראל (חוות שמש). חווה זו שימשה בתקופת המנדט גם כמחנה הסגר לבהמות שהגיעו מעבר לירדן.

החוות כללו בדרך כלל שטחי מטע של עצים שונים, בעיקר זיתים, הדרים, תמרים וכו', ובכך נבדלו מהשטחים החקלאיים הרגילים. כמו כן, בכל חווה היה מבנה או מספר מבנים, ששימשו למגורים, אחסנה ושימושים חקלאיים נוספים.

תרומת החוות להתיישבות

החוות שהיו בעמק לפני ההתיישבות היהודית היו מבחינה מסוימת מעין מבוא לאותה התיישבות. החשיבה החקלאית המודרנית וגם השימוש באמצעים מתקדמים אפשרו הצלחה בגידולים השונים, וההתיישבות היהודית המשיכה את הדרך מאותה הנקודה. הדבר אמור במיוחד בהתיישבות הטמפלרית, שהייתה ניסיון אירופי, עם כל הקדמה והטכנולוגיה שאירופה יכלה להציע, להתיישב בארץ ישראל ולהתקיים מחקלאות.

בפועל, ומבלי משים, החוות היו גם נכס קל יותר לרכישה מאשר אדמות הפלאחים, מכיוון שבעלות מרוכזת על שטח גדול יחסית הקלה על הרכישה, שהייתה גם כך מסובכת, מורכבת ורגישה. בפועל חלק מהיישובים אף החלו את דרכם מחוות שכאלה. קיבוץ טירת צבי, לדוגמה, החל את דרכו בחוות מוסא עלאמי, כשהטירה מבנה גדול בן שתי קומות, בנוי מלבני בוץ ומוקף בחומה שימשה את המתישבים לצרכים שונים, בין היתר כבית תינוקות ומרפאה. קיבוץ שדה אליהו החל את צעדיו הראשונים מחוות קיבלר הטמפלרית כשבית החווה משמש כאתר האחיזה הראשון. קיבוץ עין הנציב קמה על מקומה של חווה בשם ווקווקה, שכללה גם כאן בית חווה. שרידי הפרדס האחרונים מהחווה שרדו עד לפני 30 שנה, ועצי ברוש וקזוארינה לשבירת הרוח נותרו עד היום בשטח.

החווה המנדטורית באשרפייה

אדמות כפרים רבים בבקעת בית-שאן ובדרום הגליל התחתון, היו אדמות ג'יפתליק (אדמות בבעלות המדינה). כתוצאה מלחץ של האריסים על השלטונות הבריטיים, חתם הנציב העליון, סר הרברט סמואל, בשנת 1921, על הסכם ע'ור-מדווארה, שהעביר לבעלות האריסים מאות אלפי דונמים. במטרה לשפר את שיטות העיבוד ואת עבודתם של הפלחים בעמק בית שאן הוקמו מספר חוות חקלאיות שתפקידן היה לבחון גידולים חדשים ושיטות עיבוד חדשות שיתרמו לקידום החקלאות באזור. בעיירה ביסאן הוקמה כאמור החווה החקלאית המרכזית.

גיליון שדה אליהו, מפת המקור סקר פלשתינה 1941, מעודכן על ידי מחלקת המדידות ישראל 1954

ראשיתה של החווה באשרפייה בשנת 1927. ליד שדה נחום הקימו הבריטים את מחנה גדעון, כמחנה חיל הספר (כמעין משמר הגבול של ימינו). הכוח נעזר בסוסים והיה צורך לספק להם מספוא. מאחר והבריטים העדיפו שהגידול המזון יהיה בשליטתם, הם ייסדו את החווה שמטרתה הישירה הייתה גידול ואספקת המזון לסוסים. יש להעיר כי בין מחנה גדעון לחווה מפרידה פחות משעת רכיבה אחת.

בעמק בית שאן היה שפע של מקורות מים, אך מאחר ולא היו מוסדרים, נשפכו חלקם לביצות ומלחות, וכתוצאה מכך חלוקת המים למגדלי המים הייתה בעייתית. מתוך רצון של השלטון לטפל גם בנושא זה, ולספק מים לפלאחים באופן צודק והוגן, הם הפנו משאבים

לטיפול בנושא, ואולם בשל הפרשים במליחות בין המעיינות, התעוררו קשיים נוספים בהם ביקשו לטפל.

האקלים הקשה והעדר ידע מקצועי חייבו מחקר שיבחן את סוגי הגידולים המתאימים לגידול בעמק, תוך התאמה לאקלים ולסוג הקרקעות. מטבע הדברים אלה סוגיות כבדות משק שהניסויים ואיתור הדרכים לפתרון נמשכו גם בשנות המדינה הראשונות.

פרט לעובדה שבכל חווה היה שטחי ניסוי לגידול עצי פרי, היו לחוות עוד שני מאפיינים נוספים – חיגור חלקות המטעים בעצים לשבירת רוח, ומבני אבן לשימושים שונים שהוקמו בשטח החווה.

במהלך מלחמת העולם השנייה הופקעו כ-3000 דונם מאדמות אשרפייה לצורך גידול ירקות לאספקה לצבא הבריטי. כמו כן שימשה החווה לאחסון סוסי המשטרה.

חוות עדן – המורשת הבנויה, סיכום

בחוות אשרפייה – כיום חוות עדן – נראים מבנים קטנים ומספר מבנים גדולים יותר. המבנה המרכזי הוא בית החוקר שהוא מבנה קטן בן מרחב אחד. המבנה אופייני לאזור והוא עשוי בנוי מאבן בזלת, כאשר הפתחים ממוסגרים באבן גיר. המבנה משתלב בבניה המקומית והוא מובחן ברמה הגבוהה של עיבוד האבן ופרטי הנגרות והמסגרות. במקום שרד מבנה קטן נוסף, מבנה האורווה. מבנה זה עשוי בטון מטיח וגגו יצוק בטון ומשופע. המבנה מזכיר מאד את האורוות בבית המכס העליון ברמת הגולן, שהוא בן התקופה, למרות שאזור זה היה בשליטת המנדט הצרפתי ולא הבריטי.

חברים בקיבוצי, עין הנציב, מספרים כי בשנים הראשונות לאחר קום המדינה הייתה בחווה קייטנת הקבוץ. הם זכרו מספר מבנים גדולים, סככות חקלאיות, כנראה מחסנים. קיימים עדיין מבנים דומים בחווה בתוך העיר בית שאן. מפות מנדטוריות ותצלומי אוויר מאשרים את הדבר, ולצערנו לא מצאנו צילומים מתוך החווה מאותן שנים הממחישים את העניין.

יש להעיר כי בקרבת המבנים שרדו מספר עצים גדולים ומרשימים. המבנים, יחד עם העצים, מהווים כמוסת זמן בתוך שטח החווה החינוכית החקלאית. יש להם מקום של כבוד בשטח והם מהווים חלק מהמורשת המונחלת לילדים הבאים בשערי המקום.

אדר' בצלאל רינות, בראשית, עין הנציב

הסילו שלנו עגול ואפור: על הסילו במרחביה – הראשון בישראל, זאב הררי

במרחבי מרחביה מתנשאים כמה מגדלים ראשונים מסוגם, שברבות השנים הפכו לאייקונים, הבולטים בשטח ומזוהים עם המורשת המקומית ואף הלאומית. אחד מהם הוא הסילו, שבנייתו מחוץ לחצר הקואופרציה החלה בסוף שנת 1927 בצמוד לרפת הראשונה (הקרויה בעגה המקומית רפת א'), שנבנתה קודם לכן. בימים אלה קיבל המגדל את הכבוד הראוי לו וזכה לשלט הסבר אף כי שופץ רק באופן חלקי, ולא עבר הליך שימור, כמקובל. זהו מגדל-ההחמצה הראשון בארץ. הוא נבנה מבטון לפי תכנית אמריקאית שיזם האגרונום שלמה צמח, והותאמה לצרכים המקומיים על ידי המהנדס החקלאי, מומחה מארה"ב לרפתות

ולמחלבות בשם מרדכי קסלמן, שחתום על תכנית הבניין המפורטת מאפריל 1927. גובהו של הסילו 11.5 מטר והקוטר שלו 5.5 מטר.

בשנת 1929 החל האגרונום שלמה צמח מ'תחנת הניסיון החקלאי' של ההנהלה הציונית בארץ ישראל (לימים המנהל המייסד של בית הספר החקלאי כדורי), בניסיון לזריעת למעלה ממאה דונם תירס ירוק מיוחד להחמצה, ובאוגוסט אותה שנה החלו להזין את 54 הפרות בתירס כבוש במשך שישה חודשים. הניסיון בחן את תהליך התסיסה והתאמתו למבנה העגול של הסילו ולגובהו, וכן את זן התירס העדיף ואת הרכיבים התזונתיים לשיפור החלב. הוא הצליח במלואו ופתח דרכים חדשות למשק החלב.

במסע לאיתור פרטים על הסילו נעזרתי במקורות שונים: ספריית האוניברסיטה העברית לחקלאות, מזון וסביבה; ספריית המרכז למחקר חקלאי במכון וולקני; ארגון עובדי הפלחה; הארכיון הציוני המרכזי; המכון לחקר תנועת העבודה על-שם פנחס לבון; המרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון; ארכיון מרחביה; ואוספי ביתמונה.

בהצלבה בין מקורות מידע שונים, נמצא בעיתון 'דבר' מיום 5 בדצמבר 1927, הפרט הבא: "בקבוצת מרחביה יצקו את היסודות לבניין לבניין בית-דירה [הכוונה לבית מגורים] בן 6 חדרים ולמגדל החמצה". בהמשך לאותה ידיעה, נאמר ש"הרפת כוסתה גג" וזה תאם לתצלום שבו נראית הרפת כשלצידה הסילו עדיין בתהליך הבנייה. מגיליון זה נודע לי ש"עבודת הבניין תעשה ע"י חברי הקבוצה עצמם", שתפסו את עבודת הקבלנות מסולל בונה. עוד מוסיף העיתון על המתרחש במרחביה: "לקבוצה נתקבלו בתור מועמדים 12 חברים מחבורת 'מעבר' מפ"ת, שלא הצטרפו לפלוגת עין-חרוד". מכאן עולות התובנות, שחלקם כנראה היו בין הבנאים ושבניית הסילו נמשכה ב-1928.

במשך השנים נבנה מבלוקים סילו נוסף לצד זה הראשון וגבוה ממנו, אך כשהרפת החדשה, שנבנתה מצפון לקיבוץ, החליפה את הרפתות הישנות, נבנה סילו שלישי, קרוב למפעל 'פליסים', הניצב שם עדיין. כשעלתה לדיון הכוונה להרוס את צמד מגדלי הסילו שליד רפת א', שלא היו נחוצים יותר, דרש **ראובן ארז** ז"ל להותיר במקומו את מגדל הסילו הראשון, כעדות למורשת המשקית של ישראל ושל מרחביה בפרט. ואכן, באמצע אפריל 1983 נהרס רק הסילו הגבוה. המגדל הראשון עמד בשיממונו כמה עשרות שנים, נעזב ובלוי, כשבתוכו נערמה זוהמה רבה.

בחודשים מארס – אפריל השנה שיפץ את המבנה הנטוש פארס, צעיר תושב נצרת, ששכר חלק מהרפת הראשונה ואת הסילו הסמוך – כדי לשכן במבנים הישנים עסק לשיווק חומרי בניין, צבעים, כלי עבודה ואינסטלציה. אביו, **אוסמה** ז"ל, בעלי העסק, נפטר מקורונה ובנו ממשיך את דרכו בעסק ומפתח אותו, תחת השם 'אוסמה חומרי בניין מרחביה'. בתאום עם הגורמים המתאימים בקיבוץ – ועדת התכנון וניהול ההשכרות, ובידיעת הנהלת 'החצר הגדולה' – הוא ניקה ושיפץ על חשבונו באופן חלקי את הסילו; החליף את גג הרעפים, יצק בטון ברצפה והסיר את פיר הפח החיצוני שמת לנפול, שהגן בעבר על פתחי הכניסה. למעשה, המבנה כלל לא עבר תהליך שימור מסודר, אולם בשלב זה נעצרה ההזנחה.

שלמה שדיאור, איש גידולי השדה ורכז המשק לשעבר, בנם של מייסדי הקיבוץ, מזכיר לנו את תפקידו של הסילו בימיו הטובים: כדי לספק מזון במהלך השנה לפרות חולבות מעלות גירה, קיימות מספר שיטות לשימור המזון. אחת מהן היא ההחמצה. קוצרים ירק בעת הבשלתו, קוצצים אותו לנוחיות הפרות וכדי להקל על תהליך השימור. הסילו הוא למעשה מכון ייצור לתחמיץ. מכונה בעלת סכינים ומדחף, קיצצה את הירק לגודל 3 – 4 ס"מ ואילו

עובדי הפלחה הידקו ברגליהם את הירק כדי להוציא ממנו את החמצן. התחמיץ הועבר לתסיסה אנ־אירובית ולאחר מספר שבועות היה מוכן להאבסת הפרות. הסילו העגול הוא אחת מצורות האחסון וכיום מאחסנים תחמיץ בבורות מצופי בטון, ומהדקים באמצעות טרקטור.

בניסיון ההיסטורי, שערך בתחילת הדרך האגרונום שלמה צמח, המילוי של קציצי התירס נעשה בצורת משפך גבוה מסביב לקיר ויורד בשיפוע קל אל אמצעייתו של חלל הסילו. בסך הכול הגיע אז עמוד התירס הכבוש לגובה של 9 מטר. את החלל הריק, שנשאר מעל לו, מילאו בקש ושפכו עליו מים, שירחיקו את האוויר שבתוכו. ב-7 באוקטובר 1929, כעבור 53 יום לאחר המילוי, פתחו את הסילו ונוכחו כי שאלת כיבושו של התירס בתהליך התסיסה ושיפור ערכו המזין של התירס נפתרו באופן מוחלט.

רעיונות לנצל את החלל העגול ואת גובהו של המבנה, למשל לספורט אתגרי, או לתצוגה היסטורית, שעלו מצד כותב שורות אלו, נדחו מטעמים שונים. שלט ההסבר, שמתעד את ראשוניותו של מגדל-ההחמצה שנבנה במרחביה לפני 93 שנה, מטביע חותם במורשת החקלאות בישראל ובמשק החקלאי המקומי, ההולך ונעלם בנוף הקיבוץ.

זאב הררי, חבר קיבוץ מרחביה, מעצב גרפי, בוגר ACCD, פסאדינה, קליפורניה.
מעצב-הבית באתר הלאומי "החצר הגדולה", מתחקר וכותב בנושאי המורשת המקומית, פעיל בקבוצת "אבני מורשת".

מבט היסטורי ועכשווי על מערכת הביצורים בטבריה, שלי-אן פלג

"העיירה (טבריה) מוקפת בחומה עבה ובנויה היטב שגובהה כ־20 רגל ולה מעקה גבוה וחרכי ירי. היא מקיפה את העיר משלושת עבריה, ונושקת למי האגם בשתי קצותיה; כמה שרידים על שפת האגם, מעידים כי העיירה הייתה פעם מבוצרת גם בצידה הימי. ראיתי כמה עמודי גרניט שבורים בתוך המים בסמוך לחוף. בחומת העיר משולבים עשרים מגדלים עגולים במרחקים לא שווים זה מזה. המגדלים והחומות בנויים באבנים שחורות בגדלים בינוניים ונראים כיצירה מן העבר הרחוק. אם מצבם של החומות יהיה טוב, החומות יהיו בלתי חדירים בפני החיילים הסורים." כך כתב הנוסע והחוקר השוויצרי בורקהארדט בתחילת המאה ה־19 על החומות של טבריה (תרגום חופשי מאנגלית: שלי-אן פלג)

החומה שהקיפה את העיר טבריה יוצאת דופן בנוף הארץ ישראלי (איור 1). זו חומה שמצד אחד 'נוכחת' אך בו זמנית 'נעלמת'. היא אמנם לא נותרה בשלמותה, אך שרידיה עדיין בולטים בנוף העירוני והם משולבים במערך העירוני ובמבניה של העיר. המבקר בטבריה, אינו יכול שלא לעבור על פניהם ולהתעלם מהשרידים המונומנטאליים של החומות. הן נבנו באבני בזלת שחורות ומזדקרות בעיר ובחוף הכנרת. כמו בעבר, גם כיום, הביצורים הללו משווים לעיר צביון מיוחד.

מה חשיבותה של החומה בעיר? מדוע הושקעו מאמצים רבים כל כך בבנייתה, בשיקומה, בהריסתה ובשימורה? ומהי תפקידה הנוכחי?

הרקע ההיסטורי

בספרו משנת 1745, A Description of the East and some other countries, מתאר הכומר האנגלי, ריצ'רד פוקוק את עבודות הקמת החומות שעשה השייח ד'אהר אל-עומר, השליט הבדווי בגליל, בטבריה. על פי כתביו, ד'אהר אל-עומר חיזק את החומות הקדומות והוסיף להן מגדלים ומצודה בפניה הצפונית. ואכן, במשך שנים רבות, ייחסו את בניית מערכת החומות לד'אהר אל-עומר ואף טענו שהן נבנו על גבי התוואי של יסודות מערכת הביצורים שבנה נסיך הגליל הצלבני טנקרד דה הוטויל. טנקרד, שהיה בן למשפחת אצילים צרפתית, הקים בגליל סניורה (נסיכות) צלבנית שמרכזה בטבריה. העיר הועתקה ככל ממיקומה הרומי הקדום וההרוס (צפונה למיקומה הנוכחי) כבר במאה ה-11 וטנקרד ביצר אותה. את החומות הצלבניות הללו שרף צלאח א-דין האיובי בשנת 1187 כשכבש את טבריה לאחר ניצחונו על הצלבנים בקרב קרני חיטין. אולם, עיון מעמיק במגוון ממצאים ארכיאולוגיים ומקורות היסטוריים מציע שתוואי החומה העות'מאנית נקבעה במאה ה-16 ושארין קשר בינם לבין המצודה הצלבנית שבנה טנקרד.

שרידי המצודה הצלבנית מן המאה ה-12

בחפירות ארכיאולוגיות משנת 2003, בשטח הגובל בבית הכנסת 'עץ חיים' על שם רבי חיים אבולעפיה, נמצא קטע מרשים של חומה צלבנית רחבה ושער מן המאה ה-12. מסביב למצודה הצלבנית היה חפיר, שהתמלא במי הכנרת. את השער סתמו ככל הנראה לאחר כיבוש העיר על ידי צלאח א-דין. החופרים הופתעו למצוא, משולבים בחומה, בשער ובאדמת המילוי של החפיר, פריטי בניה גדולים ומעוטרים. נוסף על אבני כרכוב וכותרות, חוליות עמודים, שברי אבנים משיש איטלקי, נמצאו מספר פריטים שעליהם דגמים מיוחדים. על חלק ממשקוף הכניסה מצוי עיטור בדגם צמחי וזר הרקולס בדומה לעיטור שבבית הכנסת העתיק של כפר נחום. פריט מפתיע אחר הינו אבן גזית מבזלת שעליה תבליט של מנורה בת חמשה קנים. פריטים אלה מקורם כנראה ממבנים מן התקופה הרומית או הביזנטית (בשימוש משני).

החומה שנבנתה ביוזמתה ובמימונה של דונה גרציה במאה ה-16

הציור של הנוסע ההולנדי קורנליוס דה-ברוין מתאר את טבריה בשנת 1681, שנים רבות לפני שלטונו של ד'אהר אל-עומר. בציור ניתן להבחין בחומה המקיפה את העיר בתוואי שדומה לתוואי החומה המוכר כיום. מקורות היסטוריים מן המאה ה-16 מספרים שאשת העסקים העשירה דונה גרציה חכרה את טבריה מן הסולטן העות'מאני בשנות ה-60 של אותה מאה כדי ליישב בה יהודים מאירופה. על פי המקורות אלה, בנתה דונה גרציה עיר חדשה על מקומם של שרידי היישוב הרומי הקדום שנמצא מדרום לעיר העות'מאנית והקימה סביבה חומה. מכאן ברור שתוואי החומה נקבע בשנות ה-60 של המאה ה-16 לפני זמנו של ד'אהר אל-עומר, ביוזמתה ובמימונה של דונה גרציה.

מה בנה ד'אהר אל-עומר במאה ה-18?

החומה הזו, שנבנתה כאמור במאה ה-16, נפגעה ברעידות האדמה בשנת 1759. מפעל הבנייה שערך ד'אהר אל-עומר במאה ה-18, הוא למעשה שיקום וחיזוק החומה הקודמת שיזמה ומימנה דונה גרציה.

מאפייני החומה

החומה שהקיפה את העיר נבנתה ברוחב של כשלושה מטרים, בגובה של כשישה מטרים, באורך של כקילומטר וחצי. שולבו בה מגדלים עגולים והיו בה שלושה שערים: שער צפת בצפון, שער חיפה במערב ושער חמי טבריה בדרום. החומה הסתיימה בדרום העיר במגדל עגול השקוע במי הכנרת המכונה "המגדל הנטוי". הוא משולב בקיר ההיקפי של המנזר היווני אורתודוקסי והוא משמש את המנזר כקפלה המקודשת לניקולס הקדוש.

בעת ביקורו של רבי נחמן מברסלב בטבריה בשנת 1799, מסופר:

" ואחר כך נפל דָּבָר בעיר והוכרח לברוח, אך שער העיר נסגר, וברח דרך מערה עד שבא לחומה אצל שפת הנהר [הכנרת], ועלה על החומה וירד משם. והנה כאשר בא לצד השני והנה הים תחתיו, והיה תלוי על ידיו מלמעלה לחומה ותחתיו לים, ונשא לבו לשמים ויצא בשלום, ובא לעיר הקודש צפת" ('מעגלי צדק', מובא אצל אברהם יערי, 'מסעות ארץ ישראל', עמ' 48).

חוקר טבריה, הארכיאולוג יוסי סטפנסקי, מצביע על המגדל הנטוי כמקום ששם קרה לרבי נחמן מברסלב הנס. לדעתו הרב טיפס על החומה, שהיום היא הקיר המזרחי של המנזר היווני-אורתודוקסי, ויתכן אף על המגדל הנטוי בקצה הדרומי שלה אחרי שהוא זחל דרך האולמות הצלבניים במרתפי המנזר.

לביצורים אלה, הוסיף צ'ולייבי (בנו של דאהר אל-עומר) מצודה גדולה ומפוארת 'אל-צקריה', על שם שבט הצ'קר שמהם נלקח הכסף למימון הבניה. המצודה מתנשאת לגובה שתי קומות ובפינותיה ארבעה מגדלים עגולים. הבניין הוקם בחלקו מאבני בזלת שפורקו ונלקחו מבניינים קדומים. וזאת הסיבה שבקיר המזרחי של המצודה ניתן להבחין במנורת שבעת הקנים חקוקה באבן הבזלת.

הפגיעות ההיסטוריות החוזרות בחומות

מאז שנבנו, פגעו טבע ומעשי אדם מכוונים גרמו להריסה שיטתית של קטעי החומה השונים. פעמיים נפגעו הביצורים ברעידות אדמה. בפעם הראשונה, כעשרים שנה לאחר שהושלמה בנייתן ובפעם השנייה כמאה שנים מאוחר יותר, במחצית המאה ה-19.

ייתכן שהשיקום החלקי של הבקיעים שנפרצו אז, קשור בראשית ההתפשטות של העיר אל מחוץ לחומות שתחילתה בראשית המאה ה-20. באותן השנים גדלה האוכלוסייה שהתגוררה בשטח המצומצם של העיר העתיקה. תנאי החיים הפכו לקשים, צפיפות הדיור גדלה, דמי השכירות האמירו ותחושת המחנק והזוהמה התפשטה. היוזמות לפריצת החומות בירושלים וביפו והבנייה של שכונות מודרניות מחוץ לחומות הניעו את תושבי טבריה לפעול באופן דומה. חומת טבריה נפרצה לראשונה בשנת 1908, כשמסדר נזירות איטלקי הקים את המנזר ללא היתר בשטח שמחוץ לחומות. באותה השנה, פרסמו העות'מאניים צו שאפשר לרכוש קרקעות הפקר מסביב לעיר לעיבוד חקלאי ויק"א (החברה להתיישבות יהודית) רכשה קרקעות מצפון וממערב לעיר. מספר שנים לאחר מכן, כשהשלטון העות'מאני ביטל את החוק שאסר על הבנייה מחוץ לחומות, הקימה יק"א את המושבה של טבריה' שלושת הבתים בהם

ישבו שלוש משפחות איכרים שעיבדו את הקרקעות ממערב לעיר העתיקה. גופים ציוניים רכשו קרקעות סמוך לקבר הרמב"ם עליהם הוקמה בהמשך שכונת מימוניה. בסמוך לחומה הצפונית נבנתה שכונת ג'וב אל באן שאוכלסה על ידי האוכלוסייה הערבית העמידה. הפתחים שנפרצו בחומות אפשרו לתושבי העיר לעבור הלך וחזור מן הגרעין ההיסטורי העתיק אל המבנים החדשים.

באביב של שנת 1934, לאחר מטח גשם כבד, התרחשה זרימת סחף ממדרונות ההרים אל תוך טבריה. האירוע הזה מוכר כ-השיטפון הגדול בטבריה' ובמהלכו הוצפה העיר ובתים רבים נחרבו. היה ברור שהחומות חסמו את הניקוז לים ורק הוסיפו על הנזקים הכבדים בעיר. לכן, כחלק מפעולות מנע וההכנה לקראת אפשרות של אירוע חוזר, נפתחו מספר רחובות אנכיים בכיוון הים ופורקו הבתים שהיו על שפת הכנרת ושהיוו את חומת הים.

החומות נפגעו שוב לאחר הקמתה של מדינת ישראל. במהלך החודשים הראשונים שלאחר כיבוש העיר ובשל בעיות היגיינה, בנייה רעועה וחשש מפני שובה של האוכלוסייה הערבית, נהרסו באופן מכוון חלק ניכר ממבני המגורים בעיר. נוסף על מבני המגורים, נהרסה גם רוב רובה של החומה. נציגי משרד התכנון, קק"ל ועיריית טבריה טענו שאין לחומה ערך ארכיאולוגי ושהחומה והמגדלים מונעים את המשך הפיתוח וההתפשטות של העיר. הוועדה שעסקה בהריסת העיר העתיקה של בטבריה אף עמדה את היקף אבני הבנייה שפורקו, אופן הפינוי שלהם והיקף ימי העבודה שנדרשו לשם מילוי המשימה. למרבה המזל, תוכנית זו לא יושמה!

בשנות ה-80, העמידה עיריית טבריה את מצודת הארמון לרשות אומנים ובעלי עסקים למטרת פתיחתם של מסעדות וגלריות. נעשו אז עבודות שונות להכשיר ולשקם את המבנה כדי להפוך את המצודה לרובע אמנים ציורי, אך הגלריות וגם המסעדות נסגרו. בשנים האחרונות המצודה המרשימה שבנה צ'ולייבי בצפון של האזור העתיק עברה תהליך שימור אינטנסיבי והיא הוסבה למלון בוטיק.

בשנת 2001 הגישה מחלקת תחום שימור ברשות העתיקות (אדר' שחר פוני), עבודת תיעוד השוואתי של חומות טבריה – 'חומת טבריה – תיעוד והצעות לפיתוח'. זהו סקר מקיף שהשווה בין הממצאים משנת 1922 (שבוצע על ידי מחלקת העתיקות המנדטורית), לבין תמונת המצב 2001. התוכנית כללה הצעות לשימור של החומה. התוכנית לא בוצעה.

בשנים 2012-2013 בוצע סקר שימור בעיר על ידי האדר' אמיר אבנרי, בעקבותיו הוכרו שרידי הביצורים כמונומנטים. משמע שהם הוכרו מאז כבעלי חשיבות אדריכלית והיסטורית, שיש לשמרם ולהימנע מתוספות מודרניות שמשנות את מראם.

מבט עכשווי של חומות טבריה

מעניין לראות שבמרכז ההיסטורי של יפו, פעולות ההרס של הגרעין העתיק כלל גם הרס מלא של החומות. לחילופין, בעכו ובירושלים נותרו הביצורים כמעט בשלמותם והם מקיפים עדיין את הגרעין ההיסטורי העתיק של הערים הללו ומגינים עליו. רק בטבריה פורקה מערכת הביצורים באופן חלקי ולא נותרה בשלמותה כמונומנט רציף ואחיד. יחד עם זאת, לשרידי החומה נוכחות מרשימה בעיר, קל לעקוב אחר מהלכה ולשחזר אותה.

שרידי הביצורים שנותרו עומדים על תילם כוללים בעיקר את המגדלים העגולים ששולבו בחומה הדרומית וחלק מן הקירות. לפני שנים שוקמה החומה הזאת ונעשו בה פעולות

לשימורה, ניטעה לידה שדרה ונעשו במקום פעולות גינון. החומה הזאת יצרה מעין 'תחום' לאזור התיירותי של טבריה מכיוון דרום.

שרידים אחרים של הביצורים השתמרו כיוון שהם שולבו במבני ציבור היסטוריים. כך למשל, חלקה של החומה המזרחית שולבה במבני השלטון הבריטי (הסאריה ובית הסוהר), בבית המלון (המוכר כיום עדיין כאכסניית מיוחס) ובדופן הדרומי של הכנסייה היוונית האורתודוקסית.

שרידים אחרים שולבו בתוך מבנים מודרניים, כדוגמת הגדר שמקיפה את מתחם הפריקה של ה'משביר לצרכן'.

ישנם מקומות שכאשר סללו את הכביש החדש, השאירו אבני החומה משוקעות באספלט וניתן כך לעקוב אחר מהלכה. קטעים אחרים של החומה מוסתרים תחת צמחיה, או שנבנו במקומם מבנים ומגרשי חנייה (כדוגמת החנויות ברחוב הגליל).

לסיכום, אפשר לומר, שהנוכחות של שרידי החומות, המפוזרים ברחבי טבריה, העתיקה, מקנים לעיר תחושה אוריינטאלית אקזוטית. השרידים הללו, המצודה והחומה הדרומית, מהווים כעין 'אנדרטאות' למערכת הביצורים העתיקה והמפוארת ולתולדות העיר מאז התקופה העות'מאנית ועד היום. במבט היסטורי, אפשר להבין שביצורי טבריה איבדו את תפקידם ההגנתי קרוב מאד לזמן בנייתם. הבקיעים והפרצות שנפערו בהם לאורך השנים שוקמו רק באופן חלקי. יחד עם זאת, יש להם עוצמה ונוכחות בעיר, בעיקר כמונומנטים, והם שמקנים לעיר טבריה את סמליה ואת אופייה הייחודי. המגדל הנטוי בעל המראה הציורי, הונצח בציורים ובצילומים רבים, והוא מהווה את אחד מסמליה המובהקים של טבריה.

ד"ר שלי אן-פלאג, החוג ללימודי ישראל אוניברסיטת חיפה עמיתת מחקר בחוג, מרצה במכללת כנרת וחוקרת עכו

כנסיית פטרוס טבריה, נירית שלו כליפא ושי פרקש

הכנסייה הקתולית פטרוס הקדוש הוא שמעון כיפא¹, ראש השליחים של ישו הנוצרי. הכנסייה בנויה בסמוך לכינרת ולצידה מנזר. הכנסייה נוסדה בתחילת המאה ה-12 על ידי הצלבנים. בשנת 1187, עם כיבוש טבריה על ידי המוסלמים לאחר מפלת הצלבנים בקרב קרני חיטין הפכה הכנסייה למסגד.

במהלך המאה ה-18 עברה הכנסייה למשמורת של אנשי המסדר הפרנציסקני. בשנת 1833 הובא למקום העתק מדויק של פסלו של פטרוס הקדוש שיצר הפסל האיטלקי ארנולפו די קמביו המוצב בבזיליקת פטרוס הקדוש בוותיקן, ובשנת 1847 נבנה מנזר בצמוד לכנסייה. בשנת 1870 נבנתה החזית הנוכחית של הכנסייה, כדי לציין את נס הדגים (הראשון) של ישו. בדצמבר 1932 הוקמה הקהילה הקתולית טבריה והכינרת, וכנסיית פטרוס הקדוש הוכרזה ככנסיית הקהילה. במאי 1934, במהלך השיטפון הגדול בטבריה, הוצפה הכנסייה ונגרם נזק לבניין. לאחר השיטפון בנו הרשויות הבריטיות טיילת חדשה בין הכנסייה לכנרת.

לאחר מלחמת העולם השנייה הוקם במקום קיר זיכרון המתאר מוטיבים שונים הקשורים בכנסייה הקתולית בפולין ובמרכזם דמותה של המדונה השחורה מצ'נסטוחובה. בכנסייה מוטיבים רבים הקשורים בדמותו של פטרוס ובדימויי הדייג והרועה.

המבנה האדריכלי של הכנסייה מזכיר בצורתו סירה הפוכה, כאשר האפסיס בחזית המזרחית מדמה את חרטומה. בקיר האפסיס נמצא ציור קיר של פטרוס שט בסירה על הכינרת.

מאמר זה מתמקד בתיאור ציורי קיר בטכניקת סגרפיטו^[2] שצוירו בקירות של הכנסייה ובקורות חייו של הצייר הגרמני אמיל ריץ שצייר אותם בשנת 1944.

מידע על הציורים בכנסייה ושמו של הצייר מופיע במחקר "מחזורי ציורי הקיר בכנסיות ובמנזרים הקתוליים בארץ הקודש 1917 – 1948 כנסיית סטפנוס הקדוש בבית ג'ימאל ואסכולות הציור הדתי הנוצרי בארץ"^[3]. במחקר מוזכרות שלוש כנסיות בארץ הקודש שבהן זוהו ציורי קיר של הצייר אמיל ריץ: כנסיית סטפנוס הקדוש בבית ג'ימאל, כנסיית סטלה מאריס בחיפה, כנסיית פטרוס הקדוש בטבריה.

קורות חייו של הצייר אמיל ריץ היו לוטים בערפל עד ביקורו בארץ של אחיינו, ד"ר יאן האנגברוט, שהגיע בקיץ 2018, לכנסיית סטפנוס הקדוש בבית ג'ימאל וסיפר לאב הכנסייה אנטוניו סקודי שהוא ממשפחתו של הצייר אמיל ריץ וביקורו בישראל נועד להתחקות אחר קורות חייו של אמיל ריץ ולאתר ציורי קיר שלו בכנסיות.

מעת יצירת הקשר נודעו לנו פרטים רבים על חייו של אמיל ריץ ועל יצירותיו והאנגברוט הזמין אותנו לפגוש אותו בגרמניה. במארס 2019, נסעתי (שי פרקש) לגרמניה ופגשתי בקלן את ד"ר יאן, את הוריו ואת שרלוט גבאור אחייניתו של אמיל ריץ. גב' גבאור שמרה בביתה את העיזבון של אמיל ריץ שהכיל תמונות, רישומי ציור קיר, יצירות אמנות, מסמכים ומכתבים מתקופת לימודיו בגרמניה ובעת עבודתו בארץ ישראל ובגרמניה. מעיון במסמכים ועדויות בני המשפחה הושלמה תמונת סיפור חייו המיוחד של ריץ.

ריץ נולד בשנת 1900 בבירקסדורף, עיר הקרובה לקלן. היו לו אח ואחות. לאחר שסיים את לימודיו הצטרף לעסק המשפחתי, מזקקת יין, אך עד מהרה החליט לעסוק באמנות. הוא למד בבית הספר לאומנויות ומלאכות יד בעיר אאכן ולאחר מכן למד אמנות כנסייתית במנזר הבנדיקטיני מריה-לאך בגרמניה.

עם סיום לימודיו במועד לא ידוע, בין השנים 1925-1928, הצטרף ריץ למסדר הבנדיקטיני ונשלח כפרח כמורה לירושלים. במנזר דורמיציון בירושלים פגש את האב הבנדיקטיני מאוריציז גיסלר שלקח אותו תחת חסותו. גיסלר היה ארכיאולוג, אדריכל, אמן ותיאולוג, בוגר בית הספר לאמנות כנסייתית בוירון בגרמניה. עבודתו הראשונה מחוץ לגרמניה הייתה בנייתה ועיטורה של כנסיית דורמיציון בירושלים, שנחנכה בשנת 1906. גיסלר, התרשם מאמיל ריץ וכישרונו האמנותי ושלח אותו בשנת 1932 למנזר בית ג'ימאל על מנת לבצע את קישוט הכנסייה על פי תוכניתו המפורטות. במהלך השנים הפך אמיל ריץ לאומן צבע דקורטיבי ועבד בעיקר בירושלים ובחיפה, כאמן כנסייה וצייר עצמאי. כרטיס ביקור שפרסם באנגלית ובערבית מציג אותו כאמן ואדריכל פנים. אמיל ריץ התגורר בבית ג'ימאל בין השנים 1932-1939 והיה מעורב בכל עבודות הקישוט בכנסיית סטפנוס הקדוש. בשנים הראשונות קישט אמיל ריץ את תקרת העץ ויצר ציורי קיר נפלאים דמויי פסיפס בקירות הכנסייה, בהשראת פסיפסי האבן שנמצאו על רצפת הכנסייה הביזנטית שנחשפה בבית ג'ימאל. על קיר האפסיס צייר ריץ ציור קיר של ישו שט בסירתו בכינרת. חתימתו הייחודית והמסתורית, המורכבת משלושה קווים העולים מקודקוד אחד ונחצים בקשת מנקודה אחת, מופיעה שבע פעמים בכנסיית סטפנוס לצד יצירותיו העיקריות. ליד אחדות מהן צייר ריץ את השנה 1936.

בפברואר 1938 הושלמו רוב עבודות הקישוט באולם הכנסייה בבית ג'ימאל. זו הייתה תקופה של אירועי טרור ומשבר כלכלי בארץ (המרד הערבי 1936 – 1939). המצב המדיני והכלכלי באיטליה וגרמניה יצר קושי בגיוס כסף כדי להרחיב את הכנסייה על פי התוכנית

המקורית של גיסלר. אמיל הציע פתרון מעשי זול לקישוט קירות הקריפטה בציורי קיר בטכניקת סגרפיטו.

בשנת 1944 אמיל ריץ השתמש שוב בציור בטכניקת סגרפיטו בכנסיית פטרוס הקדוש בטבריה.

ציורי הקיר של אמיל ריץ בכנסיית פטרוס הקדוש הפרנציסקנית בטבריה

בנובמבר 2019 הגיע לישראל ד"ר יאן האנגבורט בפעם השנייה. נסענו אתו לכנסיית פטרוס הקדוש בטבריה במטרה להשלים את המחקר על הציורים של אמיל בכנסייה. בשורות הבאות אנו מביאים את תמצית המחקר של ציורי אמיל ריץ בכנסיית פטרוס.

חידוש העיטור של קירות הכנסייה נעשתה בשנים 1944-1945 כחלק מפעולה נרחבת של חפירה ארכיאולוגית שכללה שיפוץ ושימור הכנסייה.

בשנת 1944 הוזמן אמיל ריץ לקשט את הכנסייה ברוח העידן המודרני. בראש האפסיס יצר ריץ ציור קיר סגרפיטו בשילוב עם אבני פסיפס מוזהבות. בציור רואים את פטרוס הקדוש מפליג בסירה עם מפרש משולש, מעל ההילה של פטרוס, שהוא הסמל של הוותיקן, ומעליו יונה המסמלת את רוח הקודש. סירתו של פטרוס שטה בביטחון במים הסוערים ובכך מייצגת את התקדמותו של פטרוס – דיג בכנרת, שסביבו מתאספים הדגים (המאמינים), העוקבים אחר ישוע האל, ושעתיד להפוך לאפיפיור הראשון, בהשראת רוח הקודש שמעליו.

מתחת לסירה, במרכז האפסיס, מצויר צלב גדול ממוקם על ענן ובמרכזו מופיעות האותיות היווניות 'אלפא' ו'אומגה' מוקפות בקרניים. על הצלב חקוקים סמלי הלחם והדגים. סביב צלעות הצלב יש ארבעה מדליונים עם סמלי האוונגליסטים. עבודה זו היא שילוב של סגרפיטו עם אבני פסיפס קטנות (איור 5).

בתיאור זה שב ריץ ומשתמש, בעיקר בקווי המתאר, בציור דמוי פסיפס אך משלבו עם אבני פסיפס אמיתיות. על צלעות הצלב סמלי הלחם והדגים, על פי התגלותו השלישית של ישו לתלמידיו לאחר הצליבה, ובטרם הכריז על על פטרוס כראש השליחים. על גבי הצלעות האופקיות מצויר מכל צד דג, ועל הצלע האנכית שני ככרות לחם מכל צד. כיכרות הלחם עגולים, קווי המתאר שלהם מצוירים כאבני פסיפס וכך חריצי הצלב שעליהם. בין צלעות הצלב יצר ריץ מעין מדליונים הנוצרים מכנפי ארבע החיות סמלי האוונגליסטים. סמלי החיות דומים מאוד לאלה שיצר ריץ בדופן האונייה באפסיס של בית ג'ימאל. משני צדי גומחת האפסיס צייר ריץ מלאכים גדולי ממדים המחזיקים את סמלי האוכריסטיה^[4]: הימני מחזיק בשתי ידיו אשכול ענבים עשוי מאבני פסיפס כחולות ומוזהבות והשמאלי אוחז באלומת שיבולים שגם היא עשויה אבני פסיפס מוזהבות. אבני פסיפס משובצות גם בעיטורי בגדם של המלאכים. כנפיהם סגורות ומשמשות להם כרקע והם יושבים על עננים סמיכים. שערם עשוי בתסרוקת גלית על כתפיהם ותווי פניהם עדינים.

בנוסף לציורים מופיעים בקירות הכנסייה כתובות ופסוקים מהכתבים שייצר אמיל ריץ בטיפוגרפיה ייחודית של עיצוב אותיות דקות ומעוגלות. הכתב קריא וחיבורי האותיות מקבלים ביטויים נקיים וחדשים. בין המלים ובתוכן שילב אמיל ריץ שפת סמלים מגוונת, שבין מרכיביה נראים: סימן שאלה בצורת דג, דגים בצורת ובשילובים שונים, חותם שלמה, מפתחות, עוגנים, צלב ועוד.

עבודתו של אמיל ריץ מתוארת בפירוט בחוברת שכתב האב הפרנציסקני גוברנאנטי, שיצאה לאור בשנת 1946 בבית הדפוס של הקוסטודיה טרה-סנטה בירושלים. חוברת זו נמצאה בארכיון המנזר בטבריה. גוברנאנטי כתב: "הטכניקה המועדפת של אמיל ריץ היא סגרפיטו, זו טכניקה ידועה של התקופה העתיקה ויש רצון לחדש טכניקה זו בכנסייה שלנו. על מנת ליצור ציור קיר, הפיגמנטים מעורבבים עם טיח ומלט. טכניקה זו משתמשת בחול, סיד, ומלט. בימי קדם, האמן השתמש באפר של קש או שעורה, וכך קיבל צבע כהה בהיר לא אחיד, אשר נותן תחושה של עומק. הציורים נוצרים על ידי חריטה והתוצאה היא צורת תבליט. במקומות שבהם האמן מבקש להדגיש פרטים, הוא הדביק אבני פסיפס".

תיאור זה שופך אור על יצירותיו של ריץ בכנסיית פטרוס הקדוש, טבריה. עבודתו של ריץ סימלה את כניסתה של רוח מודרנית לכנסייה וגוברנאנטי התייחס לכך בכתיבתו שאולי יהיו כמה אנשים שלא יאהבו את הציור החדש בכנסייה, אבל עבודתו של ריץ מלאה באמונה ואמנות שתחדור את הלבבות. כאן צריך לציין שלא מוכרים לנו כלל ציורי סגרפיטו בכנסיות, בבתי כנסת ובמסגדים בארץ, אמיל ריץ הוא כנראה חלוץ ואמן יחידי של ציורי סגרפיטו בבתי תפילה בארץ.

בשל קרבת הכנסייה לכינרת יש לחות מתמדת ביסודות הכנסייה ולחות גבוהה באוויר. כתוצאה מכך שכבות הטיח של הסגרפיטו מתפוררות בחלק התחתון של הקירות. בשנת 2018 עבדו בכנסייה משמרים מאיטליה, הם השלימו בטיח חדש שכבות טיח סגרפיטו שנשרו מקיר האפסיס וצבעו אותם באמצעות מברשת בצבעים מסוג שאינו ידוע לנו. כתוצאה מחוסר ידע, הם מחקו את חתימתו של ריץ שהייתה מימין לאפסיס.

אמיל ריץ אפילוג

במהלך מלחמת העולם השנייה (1940-1945) נעצרו, נכלאו וגורשו אזרחים גרמנים ואיטלקים על ידי הממשל הבריטי. אין לנו מידע רב על מה שאירע בחייו של ריץ בשנות המלחמה. במהלך שנותיו בארץ הוא עבד במנזרים ובכנסיות. הוא אימץ את השם האיטלקי אמיליו כנראה כזהות בדויה של אמן כנסיות איטלקי. בעיתון פלסטין פוסט מיולי 1944, יש מאמר על עבודות שימור ושחזור ארכיאולוגי שביצע האמן אמיליו ריץ בקפלת ורוניקה בירושלים.

לפרנסתו עבד אמיל ריץ בצביעה, שילוט וציור דקורטיבי בבתי בירושלים ובחיפה, על תחומי (או נושאי) עבודתו למדנו מכרטיס הביקור שלו באנגלית ובערבית.

מאחר ולא הייתה לו כתובת קבועה הוא פרסם על כרטיס הביקור את מספר תיבת הדואר 851 של עורך הדין מאיר לניאדו (1900 – 1966), איש ציבור ירושלמי ידוע שבנה דירות יוקרה, שמשדו היה בבית אוסטר ברח' בן יהודה בירושלים.

לאחר מלחמת העולם השנייה נשאר אמיל ריץ בישראל והמשיך לבצע עבודות ציור ושימור ציורים בכנסיות בזהותו הבדויה עד 1958. עם שובו לגרמניה בגיל 58 הוציא לאור חוברת עם 14 ציורי פסיפסים שלו המתארים את תחנות הפסיון (דרך הייסורים). ריץ גר עם אחותו בקלן והמשיך בעבודתו כצייר בכנסיית פנקרטוס בקלן. עבור כנסייה בשם יונקרסדורף ייצר לוחות פסיפסי אבן, המתארים את ויה דולורוזה של ישו. אמיל ריץ נפטר בשנת 1973 בקלן. ציורים ומסמכים שצילמנו בבית אחייניתו ומכתבים שכתב לאחותו ואחייניתו מהשנים 1930-1957, שאחדים מהם תורגמו לאנגלית, מסייעים לנו להכיר את חייו ויצירותיו. המחקר אודות אמיל ריץ בעקבות מכתביו ויצירותיו טרם הסתיים.

ד"ר נירית שלו-כליפא, היא אוצרת, חוקרת תרבות ואמנות ישראלית ומנהלת המחלקה להיסטוריה חזותית, אוצרות ותיעוד ביד יצחק בן-צבי

שי פרקש, סטודיו תכלת, הוא חלוץ בתחום התיעוד והשימור של אמנות ציורי קיר בישראל^[1] פטרוס שמעון כיפא היהודי הוא ראשון השליחים שמגויס על ידי ישו ומכאן חשיבותו. ישוע פוגש בו בעת סיורו על שפת הכנרת.

² ציור עשוי שכבות טיח צבעוני בו מגרדים את הציור בכלי מתכת וחושפים את שכבות הטיח לפי מתווה הציור.

³ נירית שלו כליפא, עבודת דוקטורט בהנחיית פרופ' נורית כנען קידר, אוניברסיטת תל-אביב מרץ 2013.

⁴ אוכריסטיה היא טקס נוצרי, בו מקודשים ונאכלים לחם ויין, המייצגים את בשרו ודמו של ישו. לפי הברית החדשה, האוכריסטיה היא מעשה הפולחן המרכזי והחשוב ביותר בנצרות, והיא מציינת את קורבנו של ישו על הצלב, המכפר על חטאי האנושות.

הסליק בבית גורדון דגניה א'

הצצה אל הסליק שהתגלה בבית גורדון שבדגניה א' פותחת לפנינו עולם ומלואו גם בנושא התיעוד, הרישום והמוזיאון המיוחד הזה.

המטרה שחרת מוזיאון בית גורדון על דגלו הייתה: "לטפח ולעודד את התעניינות הציבור במדעי הטבע בכלל [...] להרבות את דעת החקלאות ולהאדיר את תרבות הכפר בישראל".

בית גורדון הוגדר לשימור כמתחם הכולל ארבעה מבנים פזורים ששניים מהם מחוברים ביניהם על ידי מעבר מקורה:

- המבנה המרכזי המקורי נבנה ב-1935 כבית נכות לטבע וחקלאות ותוכנן על ידי האדריכל מיכאל ליסצ'ינר.
- בשנות ה-50 נבנו כתוספת למבנה המרכזי, מבנה מדרגות שהוביל לבריכת מים ולמצפה כוכבים, וכן אולם הרצאות שתוכננו על ידי בן ציון ריפר מדגניה ב'.
- בשנות ה-90 נבנה מבנה נפרד, ממזרח למבנה המקורי, לתצוגות מתחלפות שתוכנן על ידי גידי כרמון.
- מבנה זעיר לרישום נתונים מטאורולוגיים.

שני המבנים הראשונים והמעבר המקורה נבנו בסגנון באוהאוס מובהק. המבנה המרכזי הראשון מתאפיין כמבנה פשוט במיוחד המצטיין ב'ניקיון' מינימליסטי וחף מכל קישוט.

לפנינו סיפורו של הסליק ומיזם 'דרך ארץ' הפועל לשמור, לתעד, לשמר, לחשוף ולהנגיש את האוצרות החבויים במוזיאונים מקומיים לציבור הרחב.

לסיפור של בית גורדון, המוצג בחלקו גם כאן, נקדיש באחד הגיליונות הבאים כתבה שתתמקד בתכנון בית גורדון, השינויים שעבר והשימור של הבית.

תודה לאדר' רוני פלמוני, דגניה א' על הסיוע והכנת המידע האדריכלי

הסליק נחשף והזיכרונות החלו לצוף: המקום ההיסטורי שמסמל את החיבור לארץ ישראל, אלי אשכנזי (פורסם לראשונה באתר וואלה 15.4.2021)

80 שנה אחרי שנגר מומחה התקין עבור מייסדי מוזיאון בית גורדון בדגניה א' סליק בלב תצוגת החיות הארץ-ישראליות, נחשף המחבוא הסודי. הצצה למקום, שאבן הפינה שלו הונחה ב-1935, והוא הוקם כמשימה ציונית-חינוכית כחלק מ"מימוש הזכות על הארץ".

פוחלץ נשר השקיף מראש ארון התצוגה, בעוד פוחלץ ראשו של חזיר הבר הביט בהשתאות מהצד. גם החיות שצפות בפורמלין בתוך צנצנות הזכוכית לא ראו כבר שנים כל כך הרבה בני אנוש שצופים בהן. לאחר שהצנצנות שעל גבי הארון הוסרו ממקומן, הציבה אותן רחל בן-צבי, מנהלת המקום, ביראת כבוד על ארון זמני. רק אז ניגש חגי אילן למלאכה. לחרך שבין שני חלקי הארון הוא דחף מברג וניסה להרחיק את הצד השמאלי של הארון מחלקו המרכזי, הגדול יותר. הארון, בן 80 שנה בדיוק, סירב לזוז. אילן גייס לעזרתו מקל של מטאטא, אך הארון נותר בסירובו.

רק כשעוד כמה זוגות ידיים התגייסו למשימה, זה קרה; באורח פלא האגף השמאלי של ארון תצוגת הפוחלצים והיצורים המשומרים, החל לנוע על גבי מסילה שהותקנה מתחתיו. בין שני חלקי הארון נוצר רוח שאדם יכול לעבור בו, וניתן היה לפתוח דלת סודית בצידו של ארון התצוגה המרכזי.

בדומה לכ-1,500 הסליקים שהוקמו ביישובים היהודיים טרם הקמת המדינה, גם מסתור כלי נשק זה היה סודי ונשאר כך במשך עשרות שנים. רק סמוך לשנת 2000 נודע לראשונה על קיומו. לאוזניה של עמליה אילן, הגיעה שמועה על קיומו של סליק במוזיאון אותו ניהלה בזמנו. אילן הייתה מופתעת לשמע המידע והופנתה לעמוס ברץ כמי שייתכן ויודע על קיומו. ברץ, אחד משבעת בניו של יוסף ברץ – ממייסדי דגניה א', חבר כנסת ומייסד האגודה למען החייל, סיפר לה כי אכן קיים סליק והוא ממוקם בתוך ארון תצוגת החיות.

אילן הזיז את ארון התצוגה וגילה את הפתח הסודי. בפנים לא היו כלי נשק ולא ברור אם המסתור אכן מילא אי פעם את ייעודו, או שרק נותר כמחבוא אפשרי לשעת חירום. הסליק נסגר והארון הוחזר למקומו ובהמשך הוא נפתח מחדש לצורך עבודת תיעוד מקיפה שנערכה במקום במסגרת מיזם 'ארץ חפץ'. מדובר במפעל תיעוד גדול של נכסי מורשת לאומית, שנעשה על ידי בן-צבי במסגרת תכנית 'ציוני דרך' של משרד ירושלים ומורשת.

מיזם 'ארץ חפץ' החל בעקבות הכרה כי במאות מוזיאונים קטנים ותצוגות חבויים אוצרות מורשת. מדובר באלפי פריטים שמאחוריהם סיפורים וזיכרונות המעצבים את חיינו. מטרת המיזם היא לשמור, לתעד, לשמר, לחשוף ולהנגיש את המידע לציבור הרחב. במסגרת המיזם תועדו פריטים של קהילת יוצאי תימן, אוסף מורשת תש"ח של קיבוץ עין צורים שנכבש ב-1948, מחקר רישום, תיעוד במוזיאון במעלה החמישה ועוד. באפריל 2021 הגיעה משלחת החקר למוזיאון בית גורדון בדגניה א'.

דינה גרוסמן, מנהלת "ארץ חפץ", מסבירה כי "המיזם מספק כלים לרישום החפצים באמצעות שפה משותפת וסטנדרט אחיד. אנחנו מתעדים את הסיפור של כל חפץ שכולל, בין השאר, את הפרטים- מתי הוא הגיע למוזיאון, מי נתן אותו ועוד". לדבריה, "משלחת החקר מגיעה למוזיאונים לא מוכרים שפועלים בתנאים של דלות ובתום ביקור המשלחת לרשות המוזיאון תהיה רשימת תיעוד מסודרת והנחיות לטיפול מונע במוצגים בני עשרות השנים".

תרומה נוספת לאותם מוסדות חינוך, תרבות ומורשת שנחקו עם השנים לשולי ההתרחשות הישראלית, היא הכרה מחודשת בחשיבותם למורשת של החברה הישראלית ובעיקר לקהילה שבתוכה הם קמו וצמחו.

בית גורדון נחשב למוזיאון הראשון שהוקם ביישובים החקלאיים בארץ ישראל ובנייתו הייתה בין השנים 1935-1941. במשך שנים נחשב בית גורדון למוזיאון חשוב. הרוח החיה מאחורי הקמת המוזיאון היה יעקב פלמוני, מוותיקי דגניה א'. פלמוני גם ניהל את המוזיאון במשך שנים רבות. בן-צבי בטוחה שהסליק הותקן ביוזמתו של פלמוני והיא מניחה שבנו, עובד, היה בסוד הדבר.

כשד"ר נירית שלו-כליפא, מנהלת המחלקה להיסטוריה חזותית, אוצרות ותיעוד ביד בן-צבי מדברת על בית גורדון, נדמה כי אם המיזם יפיח מחדש חיים במוזיאון, הרי שדי יהיה בכך כדי להוכיח את חשיבותו הרבה. שלו-כליפא רואה חשיבות גדולה בבית גורדון. לדבריה, "מסיפורו של מוזיאון אתה לומד על התקופה שבה הוא קם ועל יוצריו. מוזיאון הוא עולם שלם בזעיר אנפין. בית גורדון הוא התמצית של הדבר עצמו שהתרחש כאן."

כשקוראים את הכתבות שנכתבו בזמן אמת, בעת הנחת אבן הפינה, ביולי 1935, אפשר לחוש את גודל השעה ואת האידאולוגיה שנוצקה ביסודות המוזיאון. "אני מאחל שכל חיינו יתאימו לתוכן הבית הזה", קיווה תנחום תנפילוב, ממייסדי דגניה א', אם הקבוצות והקיבוצים. "האיש [א"ד גורדון] התהלך בינינו, הוא אהב את העם, אבל דיבר קשות אתו על אשר חי חיים פאראזיטיים. האיש הזה קרא לנו לבוא לארץ ישראל, לשוב למולדת, לקרקע ולעבודה", אמר תנפילוב. "גורדון לא הטיף בלבד, אלא הוא עצמו הגשים. עד יום מותו עבד. ביום עבד ובלילה עסק בכתביו. הוא היה איש הפשטות, היה צוחק לנו תמיד ואומר: אתם, אנשי המקלחת, הן הים לפניכם, למה לא תתרחצו, בו", תיאר תנפילוב, עבודתו האהובה עליו ביותר הייתה הוצאת היבלית, כי ראה בזאת משום סמל של "ובערת הרע מקרברך. יהי רצון שרוחו תשרה על הבית הזה", הוסיף תנפילוב במעמד הנחת אבן הפינה למוזיאון שנשא את שמו של גורדון. דגניה, שנוסדה ב-1910, הייתה סמל עבור הישוב היהודי בארץ ישראל וא"ד גורדון היה דמות מופת.

ההתגייסות של דגניה וקיבוצי הסביבה להקמת המוזיאון הוסיפה רובד נוסף לאותו מפעל התיישבותי אידאולוגי. שלו-כליפא מסבירה את המניעים להשקעה האדירה במונחי אותם ימים, ואומרת כי "מדובר היה בהקמה של מקום שהוא הרבה יותר ממוזיאון לטבע. המקום קם כמשימה ציונית-ערכית-חינוכית. המוזיאון נועד ללימודי טבע כחלק ממימוש הזכות על הארץ. הוא היה חלק מאותו עניין של חיבור לארץ וחיבור לתנ"ך, חלק מהקושרן על קדושת הארץ."

ואכן, בהנחת אבן הפינה למוזיאון הוצב שלט ועליו ציטוט מפי גורדון: "ולקחת תורה מפי הטבע", ולוי שקולניק, חבר הקיבוץ השכן, דגניה ב', ולימים ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול, אמר באותו מעמד כי "מבית גורדון תצא הקריאה לקרקע, לעבודה ולשורשיות."

שלו-כליפא מקבילה את המקום למעין מקדש שאליו עלו לרגל, כשבתוכו הוצגו המוצגים בהיררכיה שביטאה תפיסת עולם. באותו "מקדש" היא מסבירה, "ערכי התרבות החליפו את ערכי הדת. זו הייתה חברה אידאולוגית שבה ערכים של תרבות, אמנות, ידע ומחקר היו חשובים ביותר. אותי כבשה העובדה שהמקום היה פתוח אחרי שעות העבודה כדי שאפשר יהיה לבוא למוזיאון בשעות הפנאי. נתנו לאנשים להתפתח. ההבנה הייתה שהחקלאי לא רוצה להיות רק פלאח, הוא רוצה להפוך את גידול העגבנייה למדע."

כתב עיתון דבר שהגיע ב-1936 לעקוב אחרי בניית המוזיאון אכן חש כך בבואו למקום: "הבא לבקר ביום בדגניה רגש מופלא אופף אותו", הוא התפעם והוסיף כי לאחר שעבר "במדבריות שבדרך, דגניה מפכה ופורצת. הטבע והישוב שבה שופעים עלומים, מתגברים וגדלים, מתפשטים ומתרחבים. באמונה, אין בארץ פינה אינטנסיבית כדגניה."

אותו כתב, מיכאל א', ראה בבית גורדון כ"אחד הביטויים לאינטנסיביות זו, למרץ הפעיל ולרצון התרבות המפעמים באנשי דגניה. כל הווייתה של דגניה היא התגרות בישימון המקיף אותה. מוסד זה הוא שיא הביטוי לאותה שאיפה 'קדמונית' של דגניה: פתרון חדש לחיים אנושיים, תרבותיים."

במקם אכן הייתה ספריה עצומה וייחודית של ספרי טבע וחקלאות. לפני מספר שנים הספרים הועברו לספריה אחרת ולא מוצגים עוד כמכלול אחד. עבור שלו-כליפא זו לא פחות מטרגדיה, כהגדרתה, ועדות למה שעלול לקרות למוזיאון כולו שכבר שנים ארוכות נמצא בדיעכה ומתקשה לשרוד. "לא לשמור על מוזיאון כזה, זו תהיה יהורה וחטא היהורה הוא חטא גדול. אנחנו כחברה לא יכולים להגיד שאחרינו המקום הזה כבר לא יהיה, זה כאילו נכיר בכך שאנחנו משמידים תרבות", היא אומרת.

חלק משמעותי במשלחות החקר במיזם 'ארץ חפץ' הם מתנדבים שתחום שימור המורשת בוער בעצמותיהם. עוד לפני שחברי המשלחת התפזרו באגפי בית גורדון והחלו לשקוד על תיעוד המוצגים, הם יצאו לסיור בדגניה. עבורם זהו שלב משמעותי בלימוד המקום בו קם המוזיאון, כדי להבין את מקומו בתוך המכלול הרחב. מאה מטרים ממזרח לבית גורדון, ליד "ברוש המדינה", ההכרה בחשיבות הבנת הישוב כמכלול מקבלת משנה תוקף.

מדובר בברוש שניטע בט"ו בשבט תש"ח, על פי הוראה מיוחדת שניתנה מקק"ל לנטוע "עץ המדינה" במקום מיוחד, כזכר לברוש שנטע הרצל בהיותו בארץ. העץ ניטע בצפון המשק, מול מוצא הירדן מהכנרת, בינואר 1948, בתקופה שבין החלטת האו"ם על חלוקת המדינה להכרזתה. סמוך לשורשי הברוש הוטמנה מגילה ובה נכתב: "... בימי עברה וזדון, בהקדיר עלינו משנאינו את שחר חרותנו, בעמוד בנינו בגבורה ובכבוד מול אויבים, הקמים עלינו סביב להצמית את אחרית תוחלת גאולתנו (...) אנו נוטעים על אדמתנו את 'עץ המדינה' (...) והיה העץ הזה לאות אמוץ הברית בינינו ובין ארצנו ולהשרשת אמונתנו אומן, כי קום תקום עתה המדינה העברית, אשר אך צדק וחסד ישרו בה תמיד."

רק ארבעה חודשים חלפו כשדגניה עמדה מול ניסיון כיבוש של צבא סוריה. בלימת שני טנקים סורים בשער הקיבוץ הייתה האות לנסיגת החיילים הסורים, והטנק שנתר עד היום ליד הכניסה לדגניה הוא אחד הסמלים הבולטים ביותר של אותה מלחמה.

לו היו מצליחים הסורים לעבור על פני העמדות הקדמיות של מגיני דגניה, היו לוקחות להם עוד דקות בודדות כדי להגיע לסכר דגניה ולשטוף מערבה, לחיפה. אולי מגנים שהוצבו על גג בית גורדון, שאז חלש על הסכר, היו מנסים לבלום אותם גם בעזרת נשקים שהוחבאו בארון הפוחלצים. רחל בן-צבי סבורה כי האנשים שהוצבו על גג בית גורדון היו במשימת תצפית ובכל מקרה לא היה בכוחם לעצור מתקפה מסיבית. גם סמוך לבית גורדון הוצבה אז עמדה ורחל בן-צבי אומרת ש"אגדות המקום מספרות שתפקיד אנשי העמדה היה למנוע נסיגה ובריחה של לוחמים במקרה שקו ההגנה היה נפרץ."

"כשאנחנו מגיעים לעבודת התיעוד, אנחנו לא יודעים מה מחכה לנו ומה המוצגים והחפצים יספרו לנו", מסכמת שלו-כליפא בשעה שאנשי המשלחת מתעדים את מוצגי המוזיאון. "כל

התשובות נמצאות, רק צריך לחפש אותן", היא מוסיפה בעת שאילן דוחף חזרה את ארון המוצגים למקום הקבוע שלו זה 80 שנה.

אלי אשכנזי, בית קשת, עיתונאי בוואלה.

שרונה בגליל

את סיפורה של אחוזת שרונה – 'אחוזת שיקגו' הבאנו בהרחבה בגיליון 42 ובכתבה שולבו מספר תמונות מיום העלייה לקרקע של יישוב חומה ומגדל שרונה. בשנת 1938 התיישב גרעין מ'ארגון גורדון' במבני האחוזה שננטשו ובהמשך הוקם מושב העובדים שרונה ומבני האחוזה נהרסו. לפני מספר שנים הוכן, במסגרת הכנת תב"ע למושב שרונה, תיק תיעוד שתמצית ממנו מובאת כאן לפניכם.

שרונה – מ'אחוזה', דרך 'חומה ומגדל' למושב עובדים, ענת אסתרליס ודודן גורן

מבוסס על נספח השימור לתוכנית המתאר של שרונה.

מושב שרונה הוא מושב עובדים במזרח הגליל התחתון ומשתייך השייך למועצה האזורית הגליל התחתון. שרונה שוכנת במרומי רמת שרונה – כפר תבור, מצפון לכביש כפר תבור – כינרת (כביש מס' 767). המקום הוא רמה בזלתית אופיינית לגליל התחתון המזרחי. באזור זה שכן לפני יישוב יהודי מהתקופה הרומית-ביזנטית – שרידיו התגלו בחפירות בשנת 1932, ועל שמו קרוי המושב. העיירה התלמודית 'שרונה' נזכרת כבר באונומסטיקון של אוסביוס (תחילת המאה ה-4 לספירה). שמה השתמר ב'ח'רבת סרונה' הסמוכה, בה נתגלו שרידי בית כנסת קדום ותבליטי מנורת שבעת הקנים.

פרק א – 'אחוזה', 1913

שורשיו של המושב וראשית סיפורו נעוץ כאמור בהתיישבותה של 'אחוזת שיקגו' בגליל התחתון, על אדמות שנרכשו ע"י יק"א. בפי אנשי אחוזת שיקגו נקרא היישוב החדש בשם 'רמה', אך בפי כל הוא נודע בשמו שרונה. מהלך התיישבותי זה עורר שמחה רבה בקרב איכרי מושבות הסביבה, שהיו חשופים לפגיעות שודדים ומרצחים ונטע בהם ביטחון. עד לבנייתם של בתי אבן ומבני משק, התגוררו פועליה הראשונים של 'אחוזת שיקגו' בשרונה, בחורבות ובמכלאות של הכפר הערבי סרונה. בפיקוחו של אליהו איזרעאלית (מאיכרי קסטינה, היא באר טוביה, ומנהלה של אחוזת 'סנט לואיס' בפוריה ואחוזת שיקגו בשרונה 1915-1913) הכשירו הפועלים את הקרקע ונטעו באדמות שרונה מטעי שקדים וזיתים. במקום נבנו שני בתי מגורים, מטבח, חדר אוכל, חדרי מגורים לפועלים. המבנים הוקפו בחומה מאבני בזלת. לפרנסתם עבדו הפועלים בסיקול, בהכשרת הדרך לבית-גן ובטיפול במטעים. גם איכרי מושבות הסביבה יצאו נשכרים ממטעי האחוזה 'סנט לואיס' ו'שיקגו' ועבדו בהם עם פרדות בחריש ועיבוד השדות.

למרות המאמצים הגדולים שהושקעו במקום, עם פרוץ המלחמה בקיץ 1914 נותק היישוב היהודי בארץ-ישראל ממקורותיו הכלכליים. אט אט השתתקו מערכות החיים, העלייה פסקה ויהודים רבים היו מועמדים לגירוש בשל נתינותם הזרה. המצב במושבה היה קשה עד לסיומה של מלחמת העולם הראשונה. שטחי מטעי השקדים חרבו עקב מחסור בידים עובדות ותלאות המלחמה. נותרו בה שלוש משפחות וקבוצת פועלים קטנה. לאחר המלחמה נעשו מספר ניסיונות לחדש את התיישבות במקום הן על ידי 'קבוצת הרועים' – שפעלו

ל'כיבוש המרעה' והשתייכו לאגודות 'בר גיורא' ו'השומר' (1918-1921) והן על ידי 'קבוצת בריסק' (1923-1925) שמנתה 22 חברים וחברות חלוצים בני העלייה השלישית. שני המהלכים לא הצליחו עקב קשיים כלכליים וכל קבוצה עזבה בתורה את המושבה.

בשנת 1927 עזבו אחרוני המתיישבים את אדמות שרונה, שהיו משועבדות לחברת פיק"א. זו החכירה את האדמות לאיכרי המושבה יבנאל (שעיבדו אותן עד שנת 1936) וכן למוחמד סמר, מהשבט הבדווי ערב א-זביח, ולצ'רקסים מכפר כמא.

בשנים 1930-1936 עיבדו איכרי יבנאל שטח של 3,000 דונם לערך מקרקעות שרונה. החצר והמבנים של 'אחוזת שרונה' שמשו בתור מחסנים לתבואה ולכלי העבודה של החוכרים. "בעקבות המרד הערבי" בשנת 1936 החריבו ערביי הסביבה את היבול ושרפו את הבתים... במשך שנת 1936/37 הערבים תפסו שטח של 1,000 דונם בערך, והאדמה שהייתה מעובדת על ידי איכרי יבנאל."

בשנים 1937-1938 חודש עיבוד הקרקע בשטח של 2,000 דונם על-ידי ארגון 'משמר השלושה' מיבנאל.

קשיים כלכליים רדפו את המקום במשך שנים: חברי האחוזת שהתיישבו בשרונה דרשו מאגודתם בשיקגו פיצויים על שנות עבודתם והשקעתם הכלכלית במקום. לסעד משפטי הם פנו לוועד הלאומי, שמינה ועדת בוררות בעניינם. בינואר 1927 קבעה הוועדה כי יש לפצותם, אך החלטותיה לא יושמו. בחלוף חמש-עשרה שנה (1942), התחדשה הבוררות ונקבע כי יש להעניק למספר משפחות קרקע תמורת החוב. אולם סיבה משפטית מנעה מפיק"א להעביר לאנשים פרטיים את הקרקע, שנרשמה בבעלות אגודה ('אחוזת שיקגו'), שהפסיקה לפעול. בעת ביקורו של אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, בארה"ב, בשנת 1947, הוא ניסה לכנס ישיבה של הנהלת 'אחוזת שיקגו' כדי לקבל אישור רשמי של העברת חלקות הקרקע מפיק"א לבעלי החוב, אך לא עלה בידו לאתר את מספר החברים הדרוש לכך. לימים תיאר פנחס שמיר, מאנשי 'אחוזת שיקגו', את קשיי ההתיישבות בשרונה, שהביאו לעזיבתה:

היינו אז [1922] רק שלוש משפחות עולים מארה"ב, ופועל אחד, ישראלי, בין בדואים, רחוק מישוב יהודי, בלי בית ספר לילדים ועזרה רפואית. וכך המשכנו יחד לעבוד במשך 6 שנים – החברים האמריקאים [של 'אחוזת שיקגו'] לא באו. ולא היתה באפשרותנו להחזיק עוד מעמד בשרונה אשר בגליל. סוף סוף נאלצנו לעזוב בצער רב את המקום ולחפש מקומות-התיישבות אחרים. (דבר, 3.10.1955)

פרק ב – 'חומה ומגדל', 1938

בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) והתפשטות 'המרד הערבי' ברחבי הארץ, הועמד היישוב היהודי בפני מציאות כואבת שכללה מעשי רצח, ביזה, חסימות דרכים ומארבים, הצתת שדות והשחתת יבולים, חבלה בהספקת המים וגניבה של תוצרת חקלאית. במושבות הגליל התחתון שרר ניתוק בין מושבות יבנאל ובית-גן לבין כפר תבור וסג'רה (אילניה). באזור החיץ ביניהם שכנו כפרים ערבים ומאהלי בדוויים, שהצרו את התנועה בדרכים ומנעו גישה למקורות המים. אל תושבי הכפרים הצטרפו חברות פורעים שתקפו מעת לעת את המושבות המבודדות והסבו פגיעות לאדם ולרכוש. להבטחת רציפות ההתיישבות היהודית, מבחינה ביטחונית וביסוס אחיזתו בחבלי הארץ השונים מבחינה מדינית לאחר פרסום דו"ח ועדת פיל, הוקמו בתהליך מואץ חמישים ושתיים נקודות

התיישבות מצפונה ועד דרומה של הארץ במתכונת הידועה בשם 'חומה ומגדל'. בשיטה זו הוקמה תוך יום אחד נקודת התיישבות מבוצרת, שיכלה להתגונן מפני התקפה ערבית מיידית.

בקיץ תרצ"ח (22.8.1938) נחתם חוזה שבו מסרה פיק"א ל'מרכז החקלאי' ולחברת 'ניר' 4,000 דונם מאדמותיה בשרונה לחכירה למשך כשלוש שנים. המרכז החקלאי התחייב מצדו בפני פיק"א "...להושיב בשרונה למשך תקופת החוזה..... קבוצת פועלים של לא פחות מארבעים איש, מ'ארגון גורדון', המוכשרים לעבודה; ומתחייב לעבד ע"י הקבוצה הזו את כל האדמות הנ"ל מבלי להשאיר שום שטח בור, לזרוע בהן תבואות... ולשמרן מכל הסגת גבול (שהוא) "אצ"מ, J15/4311/7, חוזה בין פיק"א ל'מרכז החקלאי' מתאריך 22.8.1938. הסוכנות היהודית קיבלה אישור משלטונות המנדט להתיישבות חברי ארגון 'גורדון' על אדמות פיק"א בשרונה באוקטובר 1938.

כך, במסגרת הקמת שישה יישובים בגליל התחתון המזרחי, נוסד ב-כ"ב בחשוון תרצ"ט (16 בנובמבר 1938), מושב העובדים שרונה כיישוב 'חומה ומגדל' על אדמות פיק"א. היישוב החדש בשרונה הוקם בתקציב משותף של קק"ל ו'קרן היסוד'. מייסדיו היו חברי 'ארגון גורדון', שחיו במשך כשלוש שנים במסגרת פלוגות הכשרה בשרון וביהודה ועיבדו את אדמות פיק"א שבבקעת יבנאל. מרדכי שורצפלד תיאר את העלייה על הקרקע, שלוותה באבטחה אל נקודת התיישבות המחודשת בשרונה:

[...] אחד לאחד מתכנסים אנשים ועל כתפיהם מכושים, אתים, פטישים, גפירים בתחמושתם המלאה מתאספים על-יד המפקדים ומסתדרים בשורה. אלה הם האנשים העולים לשרונה [...] ה"משורין" יצא כבר לגשש את הדרך, האוטומובילים טעונים צריפים, קרשים, חביות וכל מיני כלים וחומרים לעבודה [...] ה"משורין" חזר, הדרך פנויה ואפשר כבר לזוז. ששה נערים, בני המושבות, יוצאים ראשונה לדרך על חמורים... ממרחק נשמע רעש האוטומובילים המתקדמים בשיירה עם המשאות הכבדים. לאט-לאט הם מטפסים על ההר. לעיני הנוסעים נגלים שדות רחבים. שמאלה מן הדרך עומד כפר ערבי ולידו המעיין, ממנו יובילו מים עבור אנשי הנקודה. והנה שרונה! [...] חומה פרוצה ובה פתחים-פתחים בצורת חלונות, ערימות אבנים מונחות כזכר לחורבן [...] (כך מתוארת נקודת התיישבות הראשונה, "עם העולים לשרונה", דבר, 22.11.1938, עמ' 5).

ההיאחזות המחודשת באדמת שרונה הייתה ליום חג למתיישיבי הגליל התחתון ועמק הירדן. כל יישובי הסביבה שלחו את אנשיהם לסייע ל'גורדוניסטים' בבניית צריפים והקמת אוהלים למגורים, הקמת מגדל וזרקור, התקנת עמדות, מתיחת הגדר ואיטום הפרצות בחומת האבן המקיפה את החצר, שנותרה מימי 'אחוזת שיקגו'. אולם אז פרצו התנכלויות מצד האריסים והפלחים שעיבדו את אדמות פיק"א העזובות ופנו עם הקמת היישוב. קשה הייתה מצוקת המים והצורך בהובלתם בעגלות מהמעין אל מגדל המים ב'נקודה' במשך שש שנים. החסם השלישי והמשמעותי ביותר, שהגביל את התפתחותו והתבססותו של המושב, היה הימצאותו על אדמות בבעלותה של פיק"א ולא על אדמות הלאום (קק"ל), ובכך ללא תמיכה מצד ההנהלה הציונית או גוף מיישב.

בשנת 1942 הועברו אדמות שרונה לבעלות קק"ל. בהשקעה כספית הצליחה קק"ל להגיע להסדר עם אריסים ערבים בדבר פינויים למקום אחר. בעקבות המהלך החלה הסוכנות היהודית לתמוך במתיישיבי שרונה, שהיו חסרי אמצעים לפיתוח משק חקלאי והרחבת היישוב. במשך כחמש שנים (1938-1943) נאלצו שלושים המשפחות להשתכן בצפיפות

רבה במבני החצר ובאוהלים וקיימו אורח שיתופי כקיבוץ למרות שאיפתם לייסד מושב עובדים פרטי. באותן שנים התגייסו מספר חברים לנוטרות ולאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה – לצבא הבריטי. בשנת 1943, החלו המתיישבים בשרונה בבניית בתייהם הפרטיים, כחצי ק"מ מ'חצר האחוזה'. על תכנון היישוב הופקד האדריכל ריכרד קאופמן ובקיץ תש"ה (יולי 1945), אושרה מפת התכנון של המושב.

פרק ג – שרונה, מושב עובדים

שלוש שנים נמשכה בניית בתי המגורים ובאפריל – מאי 1946 עברו ראשוני המתיישבים להתגורר בבתיים החדשים. שלושים המשפחות החלו בהקמת משק פרטי, כיאה למושב, שכלל רפת, לול ופלחה.

המושב נבנה בתבנית יישוב שתכנן ריכרד קאופמן ושומר עד היום על תבניתו זו (איור).

המעבר לבתי הקבע סימן את ראשית פירוקה של חומת הבזלת של 'האחוזה'. חלקים מאבניה שימשו לבניית אחד מקירותיו של בית העם במושב. כמו כן ניתן לראות שימוש משני של האבנים בריצוף ובנייה בחצרות של בתי המושב.

בימי מלחמת העצמאות נמנו במושב מאה ושלושים נפש. חלק מחבריו השתתפו בלחימה בגליל התחתון ועמק הירדן. במהלך המלחמה השתנתה המפה היישובית בגליל התחתון; כפרי הערבים, שסבבו את שרונה ואיימו על יישובה, ננטשו בחורף תש"ח (ינואר 1948).

לאחר המלחמה אושרה תכנית להרחבת המושב (ינואר 1951), ומספר המשפחות בו הוכפל לכדי שישים. כמחצית מהמשפחות (הוותיקים), התגוררו בבתי אבן ומחציתם השנייה (החדשים) השתכנו בצריפי עץ למשך כעשור. מענה לבעיית המים ניתנה לשרונה בעקבות השלמתו של המוביל הארצי של חברת 'מקורות' בשנת 1964 וחיבור המושב לרשת הארצית.

כיום (2021) מתגוררים במושב כ-570 תושבים, מתוכם 71 בעלי משקים ועוד כ-40 משפחות שנקלטו בו במהלך שתי הרחבות.

רק מגדל השמירה שנותר בשדות מספר את סיפור אחוזת שיקגו ומושבת שרונה שבין החומות.

אדר' ענת אסתרליס, תואר שני באדריכלות בהתמחות בשימור, בעלת משרד אדריכלי המתמחה בשימור מבנים ואתרים ויעוץ לתוכניות מתאר בנושא שימור

ד"ר דותן גורן, חוקר תולדות ארץ ישראל בעת החדשה

בעשורים האחרונים התוודענו במועצה לשימור אתרים לנושא השימור הפיסי והטכנולוגי. מי שתווך לרבים מאיתנו את הנושא היה רן חדוותי ז"ל שהלך לעולמו בחודש מאי האחרון. מעבר לעשייה ולפעילות שלו בתחום השימור בבסיס האם שלו בעין שמר – החצר הישנה, הרכבת וחצר המכונות החקלאיות, ריכז רן במשך שנים רבות את תחום שימור הטכנולוגיות במועצה לשימור, והוציא לפועל עשרות פרויקטים של שימור ותפעול מכונות מראשית ההתיישבות ברחבי הארץ. אמרת טרקטור ישן, מנוע עתיק, שרוצים שיחזור לחיים, אמרת רן. כל זאת בזכות אהבתו הגדולה והניסיון שרכש לאורך השנים.

שנים רבות ליווה רן גם את קביעת השילוט של המועצה לשימור המוכר, ורן חסר לכולנו.

שאל כוכבי משתף אותנו עם סיפורו של ה"טוונטי-טו" מקיבוץ הזרע ומחזיר אותנו לתחום השימור הטכנולוגי ולעשייה של עוד 'משוגעים לדבר'. תחום שימור נוסף המוצג כאן הוא שימור תרבות, והכל מתחבר יחד לסיפור אחד על טרקטור הזחל הראשון הקטרפילר 'טוונטי-טו'.

מוקדש לזכרו של מאיר נה"ב

אלה תולדות ה"טוונטי-טו", שאל כוכבי

א. הטרקטור

מעט עובדות, הרבה אגדות, שיר אחד...

דצמבר 1935 – בפרוטוקול שיחת החברים כתוב שהוחלט לרכוש טרקטור. כאן תחילת האגדה אודות הטוונטי-טו.

מהתבוננות בתמונות הארכיון של הטוונטי-טו והשוואה לספר ההוראות המקורי עולה כי המודל שנרכש הוא מסדרת ייצור שלאחר 1934, אך קודם ל-1936, הווה אומר 1935.

סדרת הייצור המתאימה לשנה זו היא: F2, ומספרי הייצור הם 1606 עד 5335. טבלת סדרות הייצור מופיעה בספר ההוראות של הטרקטור וצילומה – במצגת.

אחד מ-3730 הטרקטורים הללו היה גם טרקטורנו, וכמו מרבית הטרקטורים, הקטנים והגדולים, של חברת קטרפילר, הוא יוצר במפעל העיקרי של החברה בפאוריה, מדינת אילינויס. (Peoria, IL, USA).

באוגוסט 1936 מדווח לשיחה שקיבוץ הזרע מנסה להתקשר מסחרית, כקבלן משנה, עם חברת 'חריש' לביצוע עבודה, עבודה. משמע, הטרקטור אשר הגיע להזרע במהלך 1936, באוגוסט אותה שנה כבר היה קצת מובטל...

אפריל 1937 – נופלת החלטה על רכישת טרקטור שני, למרות הנאמר למעלה.

הזיהוי הפרטני של הטרקטור המשופץ כעת בהזרע, הינו מעט בעייתי. התמונות של לוחיות הזיהוי נמצאות גם הן במצגת ואפשר לראות זאת שם: ברור שהוא מסדרת F2 וקרוב מאד לוודאי שהוא משנת הייצור 1936 או משנת 1937 – הווה אומר "צעיר" יותר מהטרקטור של הזרע.

בספטמבר 2010 החל צוות טכני שכלל את אמנון פלד בראש, ערן מרמרי ואפרים טיקטין לשחזר ולשפץ את הטוונטי-טו.

כותב שורות אלה צילם את תהליך השיפוץ, הרחיב את התיעוד בעזרת חומרים מארכיון הקיבוץ והשלימו במחקרים נוספים – והריהם לפניכם.

הנה, "הטוונטיטו הקטן" כבר הרבה פחות אנונימי.

כאמור למעלה, הטרקטור אינו הטוונטי-טו המקורי של הזרע. חלקי הטרקטור נרכשו בגבעת-ברנר כאשר הוחלט על שימור הצידוד החקלאי בקיבוץ. הרכישה התאפשרה לאחר שאנשי גבעת ברנר התייאשו מהאפשרות 'להחיות' את העצמות היבשות הללו.

מלכתחילה היה ברור שלא יהיה זה 'שימור מוזיאלי-טהרני' אלא 'שימור פונקציונלי'. טרקטור שיוכל להמחיש את השימוש המקורי: עיבוד קרקע ושינוע. משהוספה לטוונטי-טו התנעה חשמלית נעשתה ההמחשה אפילו קלה יותר...

הצוות בניצוחו של אמנון פלד שינה במעט את המפרט הטכני. ההתנעה – הידנית, המנואלה – הייתה בעזרת בנזין ולאחריה הופעלה המערכת על נפט. בשימור אחדו שני מיכלי הדלק והטרקטור מופעל כעת על בנזין בלבד. המנואלה המקורית (ידית ההתנעה) הייתה קבועה למקומה בעזרת מתלה עור שנראה היטב בתצלומים. בשימור הוקפד לשחזר את השניים.

המנוע על כל רכיביו עבר 'שיפוץ מנוע' סטנדרטי: השחזת הקדחים, טבעות האיטום, מצתים וכל כיוצא באלה ככל מנוע מודרני העובר שיפוץ בימים אלה.

ראוי לציין שהמנוע ניצת ופעל בניסיון ההתנעה הראשון בלא כל בעיה. הקלטת ההתנעה שמורה אף היא עכשיו בארכיון.

ב. תקציר מתוך תיק התיעוד של הטוונטי-טו

הטוונטי-טו הידוע, בימי שיא פעילותו, גורר עגלת סוס בעלת גלגלי עץ עליה חפצים שונים. על המטלטלים יושבים בשורה עורפית, ילדי קבוצת 'חמניות'. ככל הנראה – עוברים לבית ילדים חדש.

הטרקטוריסט: מאיר נה"ב. לצד העגלה – אפרים לוי, שניהם מצוות הפלחה של הקבוץ.

על הכנף: מנחם ראובני שלימים יצטרף לצוות הפלחה ויפעיל את הטוונטי-טו.

שורת הילדים, מפנים לאחור: מוסה הורן, אורי לוי, גדעון אמיר ורכון קמעה – רענן זמיר.

ג. השיר*

עדין לא נערך מחקר על השירים שנכתבו, עובדו או תורגמו על-ידי חברי הזרוע, והושרו בחגי הקיבוץ ובמסיבות הפורים. ניתן לקבוע, גם ללא מחקר כזה, שכלל היצירה התרבותית, אשר נוצרה בהזרוע בשנים הראשונות, נסמכה והתבססה על מיטב נכסי התרבות המרכז-אירופית, הן הכבדה ('הקלאסית') והן הקלה. תרבות הקברט הגרמנית פירנסה כאן מופעי פורים וחגיגות רבות אחרות והמוסיקה הקלאסית רוממה והעשירה חגים ואירועי תרבות. במאמרה, "קסמו של פורים" (עתיד לראות אור בספר לכבוד עליזה שנהר מטעם ארכיון הסיפור העממי בישראל – אסע"י), טוענת ד"ר רוני כוכבי-נהב, בין היתר, כי העובדה שהיצירה התרבותית העצמית של חבורת המייסדים בהזרוע נשענה על מקורות אלה, נבעה מהיעדר קשר אינטימי מובהק לתרבות היהודית, ועל כן שבו והעדיפו ראשוני הזרוע את התרבות המערבית האוניברסאלית. בקטגוריה זו נכלל גם השיר "טוונטי-טו קטן".

הלחן והרעיונות המרכזיים של הפזמון, שהושר באחד מחגי הקיבוץ בשנות ה-40 המאוחרות – לקוחים משיר שהיה להיט בקצב הטנגו בשלהי שנות ה-20, "ג'יגולו – או בגרסאות

אחרות "אני רק ג'יגולו – מאת האיטלקים בראמר קאסוקי ווילאמס o. צאר. J).

Brammer, L. Cassuci & W.S. Caesar).

השיר זכה לביצועים אין ספור בשפות רבות, ובהם אף גרסה עברית של גידי גוב, באלבום משנת 2003. בין המבצעים הרבים ניתן למצוא את מרלן דיטריך, בינג קרוסבי ודניאל סרה. בין לבין, התגלגל השיר להזרע והפך ל"טוונטי-טו".

גרסת השיר ה"הזרעית" קרובה ברוחה – מבחינת המלים והתובנות, ומבחינת העיבוד וסגנון ההגשה – לגרסות הגרמניות, לעומת זאת, הביצוע בגרסה האנגלית אינו דומה לביצועים הגרמניים. המלים העבריות לשיר, בביצוע גידי גוב, מרחיקות אותנו עוד יותר מתכני הגרסה הגרמנית והופכות אותו לקינתו האישית-הפרטית של הג'יגולו המזדקן, המושרת בגוף ראשון.

על בסיס הביצוע הגרמני של הלהיט, כתב מאיר נה"ב – שבשנים ההן היה פלח ורכז ענף הפלחה מספר פעמים, את הגרסה המקומית.

המילים הפותחות בגרסה הגרמנית הן: "ג'יגולו יפה, ג'יגולו מסכן...". מכאן ל: "טוונטי-טו מסכן היית לזקן, אין לך עוד כוח" – הדרך קצרה, ואז, בבואם לשיר לטרקטור הזקן שלהם, בן העשר, היה הג'יגולו המזדקן, ה'כלי' שאין עוד חפץ בו, מודל מתאים מאין כמוהו גם מבחינת הסביבה התרבותית וגם מבחינת השפה.

כאמור למעלה, ועל פי המילים המזכירות את גיל הטרקטור, היו המייסדים בשנות ה-30 המאוחרות או ה-40 המוקדמות לחייהם; הם אלה שנשאו בעול הפרנסה והאחריות. אך השיר, המאופיין בחותם נוסטלגי כבד, מספר לנו בעצם, כיצד חולפת תהילתו של הדור וכיצד חולפת תהילתם של בני אדם ושל חפצים. האם היה כאן ביטוי לא מודע לתחושת הוותיקים דאז?

המקור מתאר את הג'יגולו היפה, הלבוש כהלכה, אשר 'חורש' במרץ את רחובות הכרך ואת ליבן של נשים רבות. הוא אשר מיצה את תענוגות החיים עד תום, נעזב ונשכח כעת מלב כולם, ובעיקר מלב כולן. הפשט מתאר לנו את עלילות הטרקטור הראשון, החורש – בניגוד מה לג'יגולו – דווקא את הקרקע הבתולה של הזרע. כמוהו גם הטוונטי-טו, אשר בעבר עשה רבות וגדולות, אך כעת נעזב ופינה את מקומו לחזקים וטובים ממנו. הדרש המשתמע מקינה נוסטלגית זו, לגבי הדור אשר הפעיל את הטרקטור הראשון וחרש את התלמים הראשונים, גם הוא ברור.

שיר "הטוונטי-טו" בגרסת הזרע^[1] תודה לגדעון אמיר שזכר והזכיר את מקור השיר.

השיר "ג'יגולו" בגרסה הגרמנית

תרגום – רוני ושאל כוכבי

ג'יגולו יפה, ג'יגולו מסכן, שָׁכַח אֶת שֵׁעֶבֶר, היית כמו הוסאר בבגד מפואר דוהר בראש חוצות.	Schöner Gigolo, armer Gigolo, Denke nicht mehr an die Zeiten, Wo du als Husar, Goldverschnürt sogar, Konntest durch die Straßen reiten.
--	---

<p>מְדִיךְ הֵם פְּאָסֶה, אֵהוּבוֹת אֹמְרוֹת "אַדְוִיָּה", עוֹלָם כָּל כַּךְ יִפֶּה, אֵתָהּ בִּמְחַלְצוֹת- גַּם אִם לִבְךָ נִשְׁבֵּר- פְּנִיךָ שׁוֹחֲקוֹת, הֵם הַמְשַׁלְּמִים – עֲלֶיךָ רַק לִרְקוֹד.</p> <p>שֶׁאוֹל כּוֹכְבִי, הַזּוֹרֵעַ, חוֹקֵר תּוֹלְדוֹת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וְעוֹסֵק בְּשִׁמּוֹר הַזִּיכְרוֹן</p>	<p>Uniform passée, Liebchen sagt adieu Schöne Welt, du gehst in Fransen. Wenn das Herz dir auch bricht, Zeig ein lachendes Gesicht. Man zahlt, und du mußt tanzen.</p>
--	--

[1]המצפים בנגב הוקמו כתחנות ניסוי חקלאיות. תחנות ניסויים אלה, הוקמו בשלושה מקומות השונים זה מזה בסוג הקרקע ובאקלים, במטרה לבחון תנאי קרקע, אקלים, חקלאות ומים באורח שיטתי, ולבחון את האפשרויות להתיישבות יהודית בנגב בקנה מידה נרחב יותר בעתיד.